

FAKAMATALA
FAKATAÚ KI HE
TA'U
FAKAPAÁNGA
2018/2019

PULÉÁNGA Ó TONGA

POTUNGAUE
FEFAKATAUÁKI
MO E NGA AHI
FAKALAKALAKA
FAKAÉKONOMIKA

KANO TOHI

Fakaúhinga Lea:	1
A.TALAMUÁKI	2
E.TOHI KI HE ÉIKI MINISITA	3
F. FAKAMATALA FAKANOUNOU KI HE FAKAHOKO FATONGIA Á E POTUNGAUE ..	4
1.Fakalukufua ó e Potungaue	7
1.1 Talateu:	7
1.2 Ngaahi Lao á e Potungaue, Ngaahi Kupu Fekauáki:	7
Tepile 1: Fekau’aki ‘a e Ngaahi Hoa Ngāue mo e Potungāue.	7
1.3 Faúnga Puleí:	9
1.4 Founa Ngaue ki hono Puleí ‘o e Fakahoko Fatongia:	9
2. Fakahoko Fatongia á e Potungaue:	11
2.1 Puleí ó e Kau Ngaue	11
2.1.1 Kau Ngaue naá nau hiki atu mei he Potungaue.....	11
2.1.2 Kaungaue naé fokotuú foóu:	12
2.1.3 Toko taha ako sikolasipi:	12
2.1.4 Fakafisi:.....	12
2.1.5 Poaki Ako:	12
2.1.6 Ngaahi ako mo e fakataha í tuápuleánga:	12
2.1.7 Ngaahi ísiu kehe:.....	14
2.2 Ngaahi Ola Fakahoko Fatongia ‘a e Potungāue.....	15
2.2.1 Polokalama Tataki Ngaue	15
2.2.3 Polokalama Lesisita ‘o e Ngaahi Pisinisi.....	19
2.2.4 Fa’u Koloa ‘i he ‘Ilo Faka’atamai.....	20
2.2.5 Polokalama ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki & Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi.....	24
2.2.6 Polokalama Fefakatauáki Fakavahaápuleánga.....	28
2.2.7 Polokalama Ngaue ‘a e Kakai.....	48
2.2.8 Polokalama Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau’aki Lelei.....	49
2.2.9 Polokalama Vakai’i ‘o e Fakahoko Ngāue ‘o Fakatatau ki he Lao.....	55
2.3 Puleí ó e Paánga	58
2.3.1 Tefitoí Fatongia:.....	58
2.3.2 Fakamatala ki he Paánga Hu Mai pea mo e ngaahi fakamole.....	58
2.3.3 Tuúnga ó e Paánga Ngaue ‘a e Potungaue ki he taú 2018/2019	58
2.4 Fakatau ó e Koloa:	59
2.5 Tokangaí ó e koloa á e Potungaue:	60

3. 'Isiu Mahu'inga/Ngaahi Pole	61
3.1 'Isiu/Pole.....	61
3.1.1 Tonounou Fakakaungaue	61
3.1.2 Tonounou Founa Ngaue.....	61
3.1.3 Ngaahi Pole mei Tu'a	61
4. Tukuange ó e ngaahi fakamatala mo e tauhi ó e ngaahi fiemaú fakalao:.....	62
4.1 Fakamatala 'Atita.....	62
5. Fakamaópoópo:.....	63
FAKALAHÍ 1: Kau Ngaue á e Potungaue Fefakatauíki mo e Ngaahi Fakalakalaka	
Fakaékonomika í he taú Fakapaánga 2018/19	64
FAKALAHÍ 2: Ngaahi Lao á e Potungaue.....	70

Fakaúhinga Lea:

- a) **CSD** Va'a ngāue pe ia 'e taha 'i he Potungāue Komeesi mo e Ngāue 'a e Kakai 'oku nau tokanga'i mo pou pou ki he ngāue 'a e ngaahi va'a kehe 'i he Potungāue.
- e) **RIPO** Va'a ngāue pe ia 'e taha 'i he Potungāue Komessi mo e Ngāue 'a e Kakai 'oku nau tokanga'i e ngaahi lesisita pisinisi kotoa pē kau ki ai e lesisita e totonu ki he ngaahi 'ilo me'a fo'ou.
- f) **WIPO** Ko e fakatahataha'anga fakamamani lahi ki he ngaahi sevesi, ma'u'anga fakamatala, fetokoni'aki fekau'aki mo e 'Ilo Me'a Fo'ou mo hono ngaahi tu'utu'uni.
- h) **PPP** 'Oku fakapa'anga mo ngāue 'i he fengāue'aki vaofi 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi kautaha 'i he sekitoa taautaha.
- i) **LPG** 'UHINGA ki he kasa 'o tatau pe 'i he kalasi propane pe butane 'oku ngāue'aki 'i Tonga ni ki he feime'atokoni.
- k) **ILO** Kautaha fakamamani lahi 'oku ne 'omi 'a e le'o 'o e kau ngāue, kau taki ngāue mo e Pule'anga ke fakapapau'i ko e ngaahi fakakaukau 'a e ngaahi hoa ngāue 'oku kau 'i hono fa'u e ngaahi tu'utu'uni mo e polokalama ngāue.
- l) **PMS** Ko e sisitemi fo'ou ke ne sivi'i mo vakai'i e ngaahi fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga.
- m) **BTM** Ko e kemipeini 'oku fakataumu'a ke faka'ai'ai hono fakatau e ngaahi koloa 'oku ngaohi fakalotofonua 'i Tonga ni.
- n) **PHAMA** Ko e poloseki 'oku fakapa'anga 'o fakafou mai 'i he tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelelia 'i he taumu'a ke fekumi kiha maketi fo'ou ma'ae ngoue kihe ngaahi fonua he Pasifiki.
- o) **PPSA** Lesisita e ngaahi koloa fakafu'ituitui 'oku faka'aonga'i ke malu'i 'aki ha nō ke fakapapau'i hono mahu'inga.
- p) **MSME** (Micro, Small, Medium Enterprises) Ngaahi pisinisi iiki ange óku í he sekitoa íkai lesisita
- s) **MTED** Potungāue Fefakatauáki mo e Ngaahi Fakalakalaka Fakaékonomika
- t) **IPAS** Sisitemi Ngaue maáe Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai

A. TALAMUÁKI

Éiki Minisita Fefakatauáki & Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika

Óku ou fiefia ke fakahu atu á e Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019 (Siulai 2018-Sune 2019) maáe Potungaue Fefakatauáki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika. Óku fakahaái í he lipooti ni á e ngaahi lavameá tefito á e Potungaue lolotonga á e taú fakapaánga 2018/2019.

Í he taú fakapaánga 2018/2019 naé hokohoko atu á e Potungaue Fefakatauáki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika í he poupouí á e ngaahi polokalama ngaue é tokoni *'ke paotoloaki á e fakalalakaka ke fakalekesi á e mouí ki he taha kotoa'* ó fakafou í he ngaahi ngaue ke **'longomouí á e ilo, poto mo e taukei fakaékonomika'**.

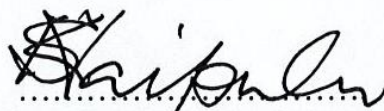
Lolotonga á e taú fakapaánga 2018/2019, naé fokotuú ai é he Potungaue í he éne Palani Ngaue ki he 2018/2019-2020/2021 á e ngaahi fokotuútuú ke fakaleleí á éne ngaahi polokalama ngaue ke kau ki ai á e langa fakalalakaka óku fakalukufua ó malava ke kau ki ai á e níhi í he ngaahi sekitoa íkai lesisita pehe ki hono fakaivia á e faáhinga masivesiva ange. Ko e taumuá ó e Polokalama Langa Fakalalakaka á e Potungaue ke aú ki he faáhinga tuú lavea ngofua í he sosaieti pea ke óatu kiate kinautolu ha faingamalie ke nau kau ki he langa fakalalakaka fakaékonomika. Naé toe lilliu foki pea mo e hingoa ó e Potungaue ke fenapasi pea mo e ngaahi palani ngaue fakalalakaka a e Potungaue á ia naé kamata ngaueáki á e hingoa foóu ko e **Potungaue Fefakatauáki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika** mei he áho 4 Maási, 2019.

Naé hokohoko atu ai pe á e Potungaue í hono fakapapauí óku maámaá á e ngaahi fakamole ki he lesisita pisinisi í Tonga ni koeúhi ke toe fakafaingofuaí ange á e fakahoko pisinisi. Lolotonga á e vahaá taimi óku lipooti atu ko éni, naé lekooti ai á e tupu í he ngaahi pisinisi naé lesisita foóu mai ó fakahaái ai 'a e tuúnga ó e fakakeake á e ngaahi pisinisi pea mo énau tokoni ki he tupu í he ngaahi ngaue fakapisinisi. Í he taú fakapaánga 2018/2019 naé feúnga fakakatoa pea moe ngaahi pisinisi lesisita foóu é 596, ngaahi kautaha foóu é 55, pisinisi ínivesi muli é 44 mo e ngaahi hingoa pisinisi foóu é 296.

Naé hokohoko atu ai pe á e Potungaue í hono fakahoko á e ngaahi fakalelei ki he ngaahi lao óku felaveí mo e Potungaue ó hange ko e Lao Fakaangaanga ki hono Malúi ó e Konisiuma, Lao Fakaangaanga ki he Ínivesi Muli, Lao Fakaangaanga ki he Puleí ó e Totongi Koloa mo e Lao Fakaangaanga ki he Tanaki ó e Koloa. Óku ou fakamalo heni ki he ngaahi tokoni mo e poupou kotoa pe mei he ngaahi hoa ngaue ki he fakalalakaka ó malava ai ke fakahoko á e ngaahi fakalelei ki he ngaahi lao á e Potungaue.

Óku ou fakatauange é hokohoko atu ai pe á e ngaue fakataha 'a e Potungaue pea mo e ngaahi kupu fekauáki ki hono pouaki á e visone ki he fakalalakaka fakaékonomika pea mo aúsia á e ngaahi ngaue lahi ke tokoni ki he fakalalakaka mo e lakalakaimonu á Tonga.

Fakaápaápa atu,

Hon. Samiú Kuita Vaipulu

Éiki Minisita Fefakatauáki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika

E.TOHI KI HE ÉIKI MINISITA

Hon. Samiu Kuita Vaipulu
Éiki Minisita Fefakatauíki & Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika
Latai House, Salote Road
Fasi moe Afi
Nuku`alofa

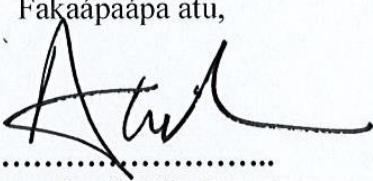
‘Eiki Minisita,

Lipooti Fakataú ki he 1 Siulai 2018- 30 Sune 2019.

Óku ou fiefia ke fakahu atu á e Lipooti Fakataú á e Potungaue Fefakatauíki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika ki he taú fakapaánga á ia naé kamata í he áho 1 Siulai 2018 ki he áho 30 Sune 2019. Óku fakatahataháí í he lipooti ni á e ngaahi ngaue kotoa pe naé malava ó fakahoko é he Potungaue lolotonga á e vahaá taimi ko éni.

Óku ou fakafofongaí atu á e kau ngaue kotoa pe á e Potungaue Fefakatauíki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika á e fakamalo ki he Puleánga ki he ngaahi tokoni mo e pou pou kotoa pe ó malava ai ke aúsia ‘e he Potungaue á éne ngaahi taumuá ngaue ó hange ko ia í he Palani Fakalalakaka Fakafonua á Tonga II , 2015-2025 pea mo e Palani Ngaue á e Potungaue ki he 2018/2019-2020/2021.

Fakaápaápa atu,

.....
Distaquaine Tu'ihalamaka
Pule Ngaue
Potungaue Fefakatauíki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika

F. FAKAMATALA FAKANOUNOU KI HE FAKAHOKO FATONGIA Á E POTUNGAUE

Óku lipooti atu heni á e ngaahi ngaue lalahi naé fakahoko é he ngaahi Vaá Ngaue é hiva (9) á e Potungaue lolotonga á e taú fakapaánga 2018-2019.

Polokalama 1: Polokalama Tataki Ngaue

Naé hokohoko atu á e Vaá Tataki Ngaue ki hono óatu á e taumuá ngaue mo e tokoni ki he kotoa ó e ngaahi vaá ngaue kehe ke fakapapauí óku fakahoko lavameá á é nau ngaahi ngaue. Ko e paánga ngaue naé vaheí mai ki he Potungaue í he taú fakapaánga 2018/2019 naé feúnga pea mo e \$7,708,400. Í he aú ki he ngataánga ó e taú fakapaánga, naé feúnga mo e peseti é 70.6 ó e paánga ngaue á e Potungaue naé malava ke ngaueáki. Naé malava á e Potungaue ó tanaki á e peseti é 73 ó e paánga hu mai ki he taú fakapaánga 2018/2019 pea fakakakato mo e ngaahi lakanga áta é hongofulu ma nima (15). Naé toe hokohoko atu ai pe pea mo hono tokangáí ó e ngaahi fakamatala á e Potungaue, fakaleleíí pea tauhi ke ngaue lelei á e ngaahi naunau mo e polokalama ngaue ki he Fakamatala, Fetuútaki pea mo e Tekinolosa (ICT). Naé malava ó puleí lelei á e ngaahi naunau ngaue á e Potungaue mo fakapapauí óku malu á e átakai ngaue ki he kau ngaue á e Potungaue.

Polokalama 2: Polokalama Faú Tuútuúni Ngaue

Naé malava ó fakahoko á e ngaue ki hono faú mo teuteuí á e Palani Ngaue á e Potungaue ki he 2018/2019-2020/2021 pea mo e Palani Ngaue Fakataú á e Potungaue ki he taú fakapaánga 2018/2019. Naé toe malava foki ke kamataí á e ngaahi ngaue ki hono faú ‘a e ngaahi tuútuúni ngaue ki he Va Fengaueáki í he vahaá ó e Potungaue pea mo e sekitoa taau taha, Ngaahi Koloa faú í Tonga ni, Halafononga ki hono fakaleleíí á e laiseni pisinisi, Halafononga ki he fakaleleíí ó e ngaahi ngaue ki he faú koloa í he ilo fakaátamai pea pehe ki he Savea ki he sekitoa ‘ikai lesisita.

Polokalama 3: Polokalama Lesisita ó e Ngaahi Pisinisi

Naé hokohoko atu á e Vaá Lesisita ‘o e Ngaahi Pisinisi í hono fakahoko á e ngaahi ngaue ki he ngaahi laiseni fakapisinisi. Í he aú mai ki he ngataánga ó e taú fakapaánga 2018/2019, naé feúnga fakakatoa pea mo e ngaahi kautaha é foóu é nimangofulu ma nima (55), laiseni pisinisi foóu é nimangeau hivangofulu ma ono (596), hingoa pisinisi foóu é uangeau hivangofulu ma ono (296), ínivesi muli foóu é fangofulu ma fa (44), sosaieti fetokoniáki é nimangofulu ma ono (56) pea mo e ngaahi talasiti ngaueófa é nima (5).

Polokalama 4: Polokalama Faú Koloa í he Ilo Fakaátamai

Naé malava í he taú fakapaánga ko éni ke fokotuútuú á e halafononga ki hono faú á e ngaahi lao mo e tuútuúni ngaue óku fekauáki pea mo e faú koloa í he ilo fakaátamai. Naé malava ó toe vakaií pea mo e ngaahi fiemaú kae malava á Tonga ni ó kau atu ki he aleapau Madrid pea é toki hoko atu á e ngaue á ia é fakahu atu ke tali é he Kapineti. Naé malava ó toe fakaleleíí ‘a e Sisitemi Ngaue ki he Faú Koloa Fakaátamai (IPAS) mei he V2.7 to V3.4 ke toe leleiangé á e fakahoko ngaue maáe ngaahi pisinisi. Naé malava ó toe fakaleleíí pea mo e ngaahi tauhiánga fakamatala pea pehe ki he ngaahi fokotuútuú ngaue ki he tafaáki Faú Koloa Fakaátamai. Naé tupu hake ‘aki á e peseti é 10 á e lahi ó e ngaahi fakaílonga fakapisinisi naé lelesisia foóu mai á ia koe tupu hake ia mei he uangeau ma taha (201) í he 2017/2018 ki he uangeau uongofulu ma ua (222) í he taú fakapaánga 2018/2019. Naé toe í ai foki pea mo e ngaahi lesisita foóu é tolungeau nimangofulu ma tolu (353) ki he Maluí Koloa Taautaha (PPSR) pea mo e ngaahi Fakatonutonu é fitungofulu (70).

Polokalama 5: Polokalama ki he Tokoni ki he Fakalalakaka á e Ngaahi Pisinisi Fakalotofonua

Naé malava é he Vaá Tokoni ki he Fakalalakaka á e Ngaahi Pisinisi Fakalotofonua ó tokoni ki hono fokotuú á e ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoniáki é hongofulu ma taha (11) í Tongatapu pea pehe ki he Falekoloa é hiva (9) í he ngaahi ótu motu pea mo e Sosaieti Fetokoniáki á e Kau Ngoue á e Hihifo é taha (1). Naé malava ó toe fakahoko ‘a e tokoni ki he fakalele pisinisi á e ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoniáki foóu é hongofulu ma taha (11) á ia naé feúnga pea mo e \$6,000 ki he falekoloa é taha. Naé toe fakahoko pea mo e ngaahi ako maá e kau faifakatau pea naé lava ó fakahoko mo e átita mo e ngaahi

ááhi. Tanaki atu ki ai , naé malava ó toe fakahoko pea mo e ngaahi ááhi laka hake he tuó tolu (3) ki hono fokotuú á e Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoniáki Fakavahefonua.

Naé toe fakahoko pea mo e tokoni ki he ngaahi pisinisi iiki ange í Tongatapu pea pehe ki he ótu motu á e tokoni fakapaánga feúnga pea mo e \$2,000 ki he poloseki taki taha. Naé toe fakahoko pea mo e ngaahi ako maáe ngaahi pisinisi iiki ó fekauáki pea mo e founga fakalele ó e pisinisi pea pehe ki he ílo ki he ngaahi fakamatala fakapaánga. Naé malava ó faú pea mo e Fokotuútuú Ngaue Fakafonua ki he Niu pea é fakakakato á e ngaue ki ai kae fakahu atu ki he Kapineti, lolotonga ia naé ósi malava fakahoko á e ngaahi fakataha é ono (6) fekauáki pea mo hono to ó e niu pehe ki he ngaahi koloa ngaohi mei he niu. Naé toe tokoni á e polokalma ngaue ko éni ki hono fokotuútuú mo fakahoko lavameá á e Polokalma Fakaáliáli Ngoue í Tongatapu pea í he ngaahi ótu motu. Naé laka hake í he toko teau (100) á e kau pisinisi mei he ngaahi pisinisi ngaue fakameaá pea mo e ngaohi koloa naé kau mai pea naé laka hake í he ngaahi feáuhi é onongofulu (60) naé fakahoko pea mo e ngaahi pale fakakatoa naé feúnga mo e \$60,000 naé foaki ki he kau maú pale. Naé feúnga pea mo e ngaahi pisinisi fakalotofonua é uofulu ma taha (21) naé tokonif fakafou í he polokalama tokoni á e Potungaupe ki he ngaahi koloa ngaohi pe í Tonga ni á ia naé feúnga pea mo e \$5,000 ki hono fakatau mai á e ngaahi meángaue mo fakaleleif ó e feituú óku ngaohi ai á e koloa ke fakapapauí óku lelei á e koloa óku ngaohi. Naé toe fakahoko foki pea mo e fakaáliáli makehe ó e ngaahi koloa ngaohi fakalotofonua í he ááhi mai ko ia á e Tiuke ó Sussex mo hono hoa.

Polokalama 6: Polokalama Fefakatauáki Fakavahaápuleánga

Naé lava lelei hono fakahoko á e ngaahi polokalama fakamaketi mo e hu koloa ki tuápuleánga maáe sekitoa taau taha ó hange ko e ngaahi fakataha naé fakahoko é he Kautaha mei Nuúsila á e Pasifiki ki he Fefakatauáki pea mo e Ínivesimeni pea mo e tokoni ke lava kau atu á e niíhi ó e kau pisinisi ki he fuofua fakaáliáli koloa fakavahaápuleánga á Siaina naé fakahoko í Shanghai, Siaina. Naé malava ó toe fakahoko mo e fengaueáki pea mo e Ófisi Sekelitali ki he Kominiueli ke fakahoko á e ngaue ki hono faú á e ngaahi naunau ki hono tuúaki á e ngaahi faingamalie ínivesimeni á Tonga ni pea é hokohoko atu á e ngaue ki hono fakakakato á e ngaue ko éni.

Naé malava ó toe fakahoko á e fengaueáki pea mo e Kosilio Pisinisi á Tonga mo Nuúsila pea mo fakamoóni í he aleapau í he vahaá ó e Puleánga ó Tonga pea mo e Kosilio. Koe taumuá ó e aleapau fengaueáki ko éni ke fakaáíái á e fengaueáki mo e talanoa ke tokoni ki he tupu á e fefakatauáki, ínivesimeni pea pehe ki he ngaahi ngaue fakakomesiale pea mo ha toe meá pe é tokanga ki ai á e ongo tafaáki. Naé toe fakahoko foki á hono talitali á e kau folau naé ááhi mai mei he Komiti Tuúmaú á e Vahenga Guangdong, Siaina.

Polokalama 7: Polokalama Ngaue á e Kakai

Naé fakahoko é he Polokalama Ngaue á e Kakai lolotonga á e taú fakapaánga 2018/2019 á e ngaahi polokalama fepotalanoaáki pea mo e ngaahi kupu fekauáki felaveí pea mo e Lao Fakaangaanga fekauáki pea mo e Va Fakangaue 2018 pea mo e Konivesio Fika182 mo e183. Í he aú mai ki he ngataánga ó e taú fakapaánga, naé lava ó fakakakato á e ngaue ki he Lao Fakaangaanga pea mo hono fokotuú atu ki he Kapineti ke tali á e Konivesion Fika.182. Naé hokohoko atu ai pe á e fengaueáki pea mo e Potungaupe ki Muli í hono vakaií á e ngaahi kole ngofua mei he kau muli ó fakatatau ki he ngaahi founga ngaue kuo ósi hono fokotuú. Naé malava ó fakakakato pea mo e savea ki he maú ngaue pea mo e fengaueáki vaofi pea mo e Komiti Fakafonua á Tonga á ia óku nau fengaueáki ki he ngaahi ísiu fekauáki pea mo e maú ngaue pea mo hono fakafongái atu á Tonga í he ngaahi fakatahaánga fakavahaápuleánga.

Polokalama 8: Polokalama Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei

Ko e taha á e ngaahi lavameá á e Vaá Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatauáki Lelei í he taú fakapaánga ko éni ko hono fokotuú pea mo hono tali é he Kapineti á e Halafononga ki he Ngaahi Fakalelei Fakalao felaveí pea mo e Konisiuma. Naé malava ó toe fakahoko é he Vaá Tokangaekina ó e Konisiuma á e fengaueáki pea mo e toko taha faleí fakalao ki hono toe fakahoko á e fakalelei ki he Lao Fakaangaanga ki he Puleí ó e Totongi Koloa pea naé malava ó fakahu atu ki Kapineti. Naé malava foki ó tali é he Komiti Pule Feúnga á e Tuútuúni Nague ki he Puleí ó e Koloa ka naé kíí tuku fakataimi kae

óleva ke tali á e Lao Fakaangaanga ki he Puleí ó e Totongi Koloa. Naé toe fakahoko mo e ngaue ki he Lao Fakaangaanga mo e Tuútuúni Ngaue ki he Maluí ó e Konisiuma pea é toe hoko atu á e ngaue ki ai í he taú fakapaánga ka hoko. Naé toe fakahoko á hono vakaií á e lisi ó e ngaahi koloa óku puleí pea pehe ki he ngaahi koloa foú ke fakaku ki he lisi ko éni pea naé tali ia é he Komiti Pule Feúnga.

Naé toe fakahoko pea mo hono fakamahuínga ó e ngaahi koloa óku puleí pehe ki hono toe vakaií á e totongi ó e lolo pehe ki he kasa í he mahina moe kuata kotoa pe ó fakahu at uke tali e he Komiti Pule Feúnga. Naé toe tokoni á e tafaáki ko éni ki hono fokotuútuú á e ngaahi fakataha á e Komiti Pule Feúnga í he ngaahi úhinga kehekehe. Naé malava fakahoko pea mo e ngaahi polokalama ki hono fakalahi á e flo á e konisiuma ó kau ai á e ngaahi popoaki fakaílekitulonika fakamahina mei he Kautaha Fetuútaki á Tonga pea mo e Digicel, ngaahi tuúaki, felafoaki tuá ua í he mahina í he letioo, polokalama televisone í he kuata kotoa pe pea pehe foki ki he ngaahi fakamatala óku tuku atu í he mitia faksosiale pea mo e uepisaiti 'a e Potungaue. Naé malava ó toe kau atu ki he Polokalama Fakaáliáli Ngoue í he kotoa ó e ngaahi ótu motu pea pehe ki he Áho Fakamamani Lahi ó e Meátokoni á ia naé fokotuútuú é he Potungaue Ngoue pea lava lelei foki pea mo hono fakamanatua á e áho fakamamani lahi ó e konisiuma ó fakafou í he ngaahi polokalama makehe í he mitia pea mo e ngaahi tuúaki.

Polokalama 9: Polokalama Vakai'i 'o e Fakahoko Ngāue 'o Fakatatau ki he Lao

Í he aú mai ki he ngataánga ó e taú fakapaánga ko éni, naé malava ó fakahoko á e ngaahi ááhi é tahaafe uangeau onogofulu ma fitu (1,267) ó fekauáki pea mo e muimui á e ngaahi pisinisi ki he ngaahi lao moe tuútuúni ngaue felaveí tonu pea mo e ngaahi pisinisi. Naé malava ó toe fakahoko mo e ngaahi ááhi é tahaafe teau tolu ngofulu ma hiva (1,139) koe muimui ó e ola ó e úluaki ááhi naé fakahoko. Naé lava fakahoko mo hono tesi á e ngaahi pausa é tahaafe nimangeau hongofulu ma taha (1,511) ó kau ki ai á e pamu í he ngaahi pausa naé fiemaú ke toe vakaií tuó ua . Naé toe tokoni á e tafaáki ko éni ki he Polokalama Fengaueáki pea mo e Ngaahi Potungaue felaveí í hono fakahoko tuó ua í he uike á e ngaahi ááhi é tolungeau onogofulu ma nima (365). Naé malava lesisita mai pea mo e ngaahi launga é nimangeau valungofulu ma taha (581) á ia naé malava ó fakaleleí ai á e peseta é fangofulu ma valu (48) ó e ngaahi launga pea ko e peseta é fa (4) naé tuku atu ki he ngaahi potungaue óku felaveí tonu mo e ngaahi launga ko ia. Naé toe maú ai pea mo e ngaahi pisinisi é uongofulu (20) naé íkai ke nau muimui ki he ngaahi fiemaú á e lao pea naé tuku atu ia ki he Ófisi ó e Fakahinohino Lao ke fakahoko é nau ngaue fakalao ki ai. Naé fakatokangáí foki á e mahuínga ke toe fakaleleí á e ilo á e kau ngaue pea naé malava ó fakahoko ai á e polokalama ako fakakuata fekauáki pea mo e ngaahi lao óku fekauáki pea mo e Potungaue pea pehe ki he polokalama ako ki he lea fakasiaina ke tokoni ki he fetuútaki pea mo e kau pisinisi siaina.

Ko e fakaikiiki ki he polokalama ngaue taki taha óku fakahoko atu ia í he kongá 2.2.

1. Fakalukufua ó e Potungaue

1.1 Talateu:

Lolotonga á e taú fakapaánga 2018/2019, naé hokohoko atu á e Potungaue í hono poupuí mo langa hake ha Tonga óku fakalalakalaka ke fakalekesi á e moíú á e Tonga kotoa fakafou í he tupu mo e fakalalakalaka fakaékonomika óku tuúloa pea kau ki ai á e toko taha kotoa. Naé tokoni ki he ngaahi ngaue á e Puleánga ke fakatupu pea langa hake ha tuúnga fakaékonomika óku kau ki ai á e tonga kotoa, tuúloa pea longomouí ai á e ilo ó fakafou í he ngaahi ola ngaue fakapotungaue é nima (5):

1. Ko hono fokotuú ha átakai fakapisinisi óku tokoni ki he tupu fakaékonomika óku kau ki ai á e Tonga kotoa pea tuúloa;
2. Óatu ha tokoni ke langa hake á e malava fakahoko pisinisi á e ngaahi pisinisi fakalotofonua;
3. Óatu á e tokoni ke fakalahi á e ngaahi koloa á Tonga óku hu atu ki tuápuleánga pea mo fakaáíái á e ngaahi faingamalie ki he ngaahi ínivesimeni mei muli;
4. Ko hono fakaáíái ha ngaahi ngaueánga óku malu pea mo ha tuúnga ngaue feúnga á ia óku í ai potoi ngaue 'e tokoni ki he tupu á e ngaahi pisinisi pea ke toko lahi á e kakai óku fakangaueí;
5. Fakaáíái ha founa lelei ange ki hono maluí á e konisiuma pea mo fakaáíái á e tonga fakatau lelei á ia tene takiekina á e anga ó e fengaeáki á e konisiuma pea mo e ngaahi pisinisi

Ko e ngaahi ola ngaue fakapotungaue ko éni é nima (5) naé fakahoko atu ia fakafou í he ngaahi polokalama ngaue ki tuá é fitu (7) pea mo e ongo polokalama tokoni é ua (2). Ko e fakaikiiki ki he fokotuútuú ó e Potungaue óku í he Fakatata 1.

1.2 Ngaahi Lao á e Potungaue, Ngaahi Kupu Fekauáki:

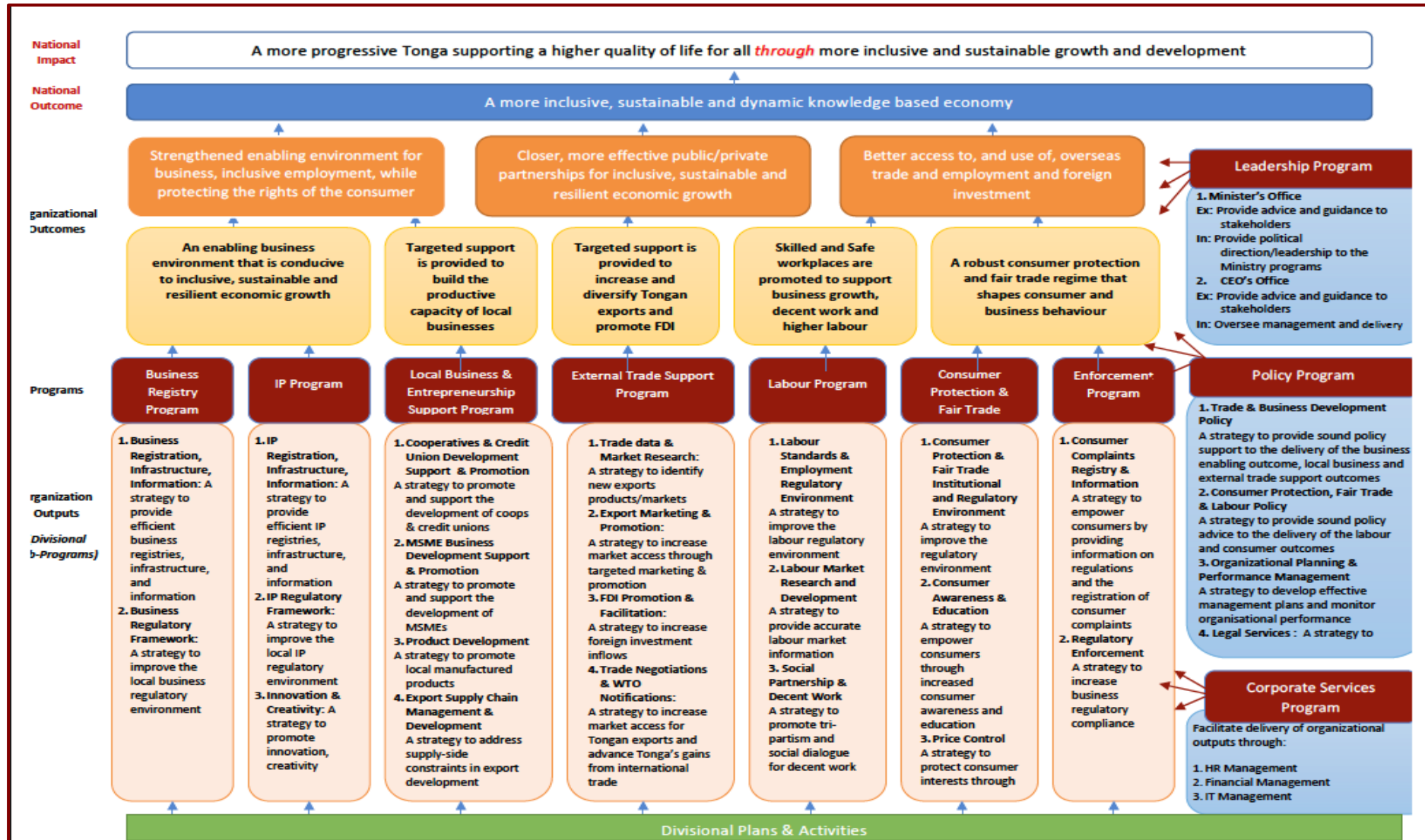
Óku fakahoko fatongia á e Potungaue í ha átakai óku malumalu í he Konisitutone ó Tonga pea tataki 'e he ngaahi Lao é hongofulu ma valu (18) óku felaveí tonu pea mo e Potungaue (Fakalahi 2) pea mo e Palani Fakafonua á Tonga ki he Fakalalakalaka II á ia óku ne tataki á e ngaahi Palani Ngaue á e Potungaue.

'Oku mahu'inga'ia 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika 'i hono fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a 'ene kau kasitomā pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue. Na'e fakahoko ai 'e he Potungāue 'a hono fakama'opo'opo 'a e ngaahi fiema'u 'a e kau kasitomā mo e ngaahi hoa ngāue pea fakakau ia 'i hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi ola ngāue 'a e Potungāue, Ngaahi ngāue ke fakahoko pea mo e Ngaahi Me'afua 'o e Fakahoko Fatongia (KPIs). 'Oku toe mahu'inga foki ki he Potungāue 'a hono fokotu'u 'o ha palani ki he fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e Pule'anga pea mo e sekitoa taau taha (Public- Private Partnerships), koe'uhi ke fakalelei'i 'a e fetu'utaki mo e fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue pea ke fakapapau'i foki 'oku fenāpasi 'a e fakahoko ngāue pea mo 'enua ngaahi fiema'u. 'Oku 'oatu 'i he tepile hoko hake 'a e ngaahi hoa ngāue tefito 'a e Potungāue pea mo honau ngaahi vā fengāue'aki mo e Potungāue.

Tepile 1: Fekau'aki 'a e Ngaahi Hoa Ngāue mo e Potungāue.

Hoa Ngāue	Kasitomā 'a e Potungāue	Fakahoko ngāue ma'ae Potungāue	Fengāue'aki mo e Potungāue	Vakai'i 'a e ngāue 'a e Potungāue
Sekitoa tau'atina	X			
Ngaahi Pisinisi	X			
Kau Ngāue	X			
Kau Pule Ngāue	X			
Kau Konisiuma	X			
Pisinisi 'a e Pule'anga	X			
Ngaahi Potungāue Pule'anga			X	
Kapineti				X
Fale Alea				X
Hoa Ngāue Fakalalakalaka			X	

Fakatata 1: Mape ó e Ola Fakangaue á e Potungaue ki he taú fakapaánga 2018/2019.

1.3 Faúnga Puleí:

Í he aú mai ki Sune 2019, naé fakahoko fatongia á e Potungaue í he malumalu ó e tataki á e Éiki Minisita, Dr. Tevita Tuí Uata pea mo e Pule Ngaue Leóleó, Tevita Lautaha. Óku ha atu í he Tepile 2 á e fakaikiiki ó e kau taki í he ngaahi Vaá Ngaue á e Potungaue pea pehe ki he niihi óku nau tokangaí á e ngaahi ófisi í he ngaahi ótu motu. Ko e fakaikiiki ki he faúnga ó e Potungaue ki he taú fakapaánga 2018/2019 óku ha atu ia í he Fakatata 2.

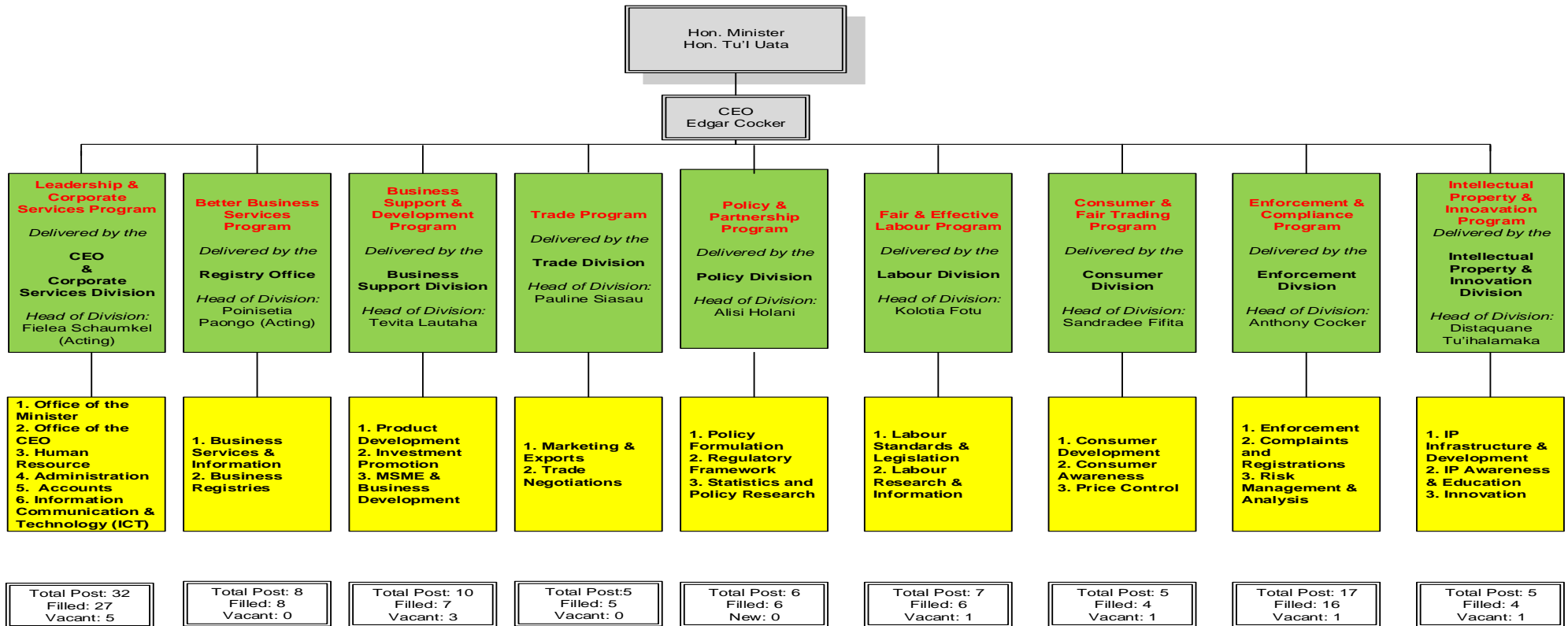
Tepile 2: Kau Taki Ngaue á e Potungaue í he aú mai ki he áho 30 Sune 2019.

Ngaahi Polokalama Ngaue	Kau Ngaue
Polokalama Tataki Ngaue	Mrs. Mele Vunipola
Polokalama ki he Ngaahi Ngaue Fakapisinisi Lelei	Mrs. Poinisetia Paongo (Acting)
Polokalama Tokoni ki he Fakalalakaka á e Pisinisi	Mr. Tevita Lautaha (Acting)
Polokalama Fefakatauíki	Mrs. Pauline Siasau
Polokalama Faú Tuútuúni Ngaue	Dr. 'Alisi Holani
Polokalama Ngaue á e Kakai	Ms. Kolotia Fotu
Polokalama Konisiuma	Mrs. Sandra Fifita
Polokalama Vakai'i 'o e Fakahoko Ngāue 'o Fakataui ki he Lao	Mr. Anthony Cocker
Polokalama Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai & Ílo Foóu	Mrs. Distaquaine Tu'ihalamaka
Vava'u	Mrs. Lolina Tonga
Ha'apai	Mr. Sione Paletu`a
'Eua	Mrs. Silia Tua'i

1.4 Founga Ngaue ki hono Puleí 'o e Fakahoko Fatongia:

Naé fokotuú é he Potungaue í he éne Palani Ngaue mo e Patiseti ki he taú fakapaánga 2018/2019 á e ngaahi ola fakangaue pea mo e ngaahi ngaue ke fakahoko ke aúsia á e ngaahi ola fakangaue ko ia ó hange ko ia í he Fakatata 1. Naé toe fokotuú foki pea mo e ngaahi meáfua ki he fakahoko fatongia í he levolo kotoa pe ó tataui pe ki he Palani Ngaue á e Potungaue pea mo e Palani Ngaue ki he taú fakapaánga koeúhi ke malava ó aúsia ha Potungaue óku ngaue ke óatu á e lelei taha ki he éne kau kasitoma. Naé malava ó fakahoko á hono muimuií á e tuúnga ó e fakalalakaka ó e ngaahi meáfua ko éni í he kuata kotoa pe pea lipooti ia ki he Tafaáki Palani Fakafonua á ia óku í he malumalu ó e Ófisi ó e Palemia. Íkai ko ia pe, naé lava ó toe muimuií pea mo e fakahoko fatongia á e kau ngaue lolotonga á e taú fakapaánga ó ngaueáki á e founga ngaue ki hono puleí ó e fakahoko fatongia (PMS) pea naé malava ó fakapaleí á e kaungaue naá nau tuúkimuá í he fakahoko fatongia.

Fakatata 2: FAÚNGA Ó E POTUNGAUE ‘I HE ÁHO 30 SUNE 2019

2. Fakahoko Fatongia á e Potungaue:

2.1 Puleí ó e Kau Ngaue

Í he aú mai he áho 30 Sune 2019, naé feúnga ‘a e ngaahi laka ngaue tuúmaú á e Potungaue mo e hivangofulu ma nima (95), á ia koe ngaahi lakanga é valungofulu ma tolu (83) naé ósi í ai á e kaungaue pea koe hongofulu ma ua (12) ko e ngaahi lakanga áta. Ko e lisi fakakatoa ó e kau ngaue óku óatu ia í he Fakalahi 1 pea ko e fakaikiiki ó e ngaahi lakanga á e Potungaue óku óatu ia í he Tepile 3 í lalo. Ko e peseti é 10.9 ó e paánga vahenga ki he ngaahi lakanga ‘ata naé malava ke hoko ia ko e paánga hulu ki he taú fakapaánga 2018/19 ó hange ko ia óku ási í he tepile í lalo.

Tepile 3: Fakafuofua Patiseti ki he Ngaahi Vahenga ki he Taú 2018/19.

Vaá Ngaue	Tokolahi ó e kaungaue lolotonga	Lakanga áta	Fakakatoa	Patiseti	Patiseti Totonu	Paánga Hulu	Paánga Hulu %
Vaá Tataki Ngaue	27	5	32	643,563	580,994	62,619	2.8%
Faú Tuútuúni Ngaue & Va Fengaueáki	6	0	6	188,857	183,450	5,407	0.2%
Lesisita Pisinisi	8	0	8	201,200	195,880	5,320	0.2%
Vaá Tokoni ki he Pisinisi	7	3	10	187,000	169,700	17,300	0.8%
Fefakatauáki	5	0	5	147,900	129,975	17,925	0.8%
Vaá Ngaue á e Kakai	6	1	7	177,000	140,842	36,158	1.6%
Maluí ó e Konisiuma	4	1	5	143,900	117,658	26,242	1.2%
Vaá Vakai'i 'o e Fakahoko Ngāue 'o Fakatatau ki he Lao	16	1	17	393,900	338,644	55,256	2.5%
Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai	4	1	5	154,000	136,659	17,341	0.8%
FAKAKATOAA	83	12	95	2,237,320	1,993,802	243,568	10.9%

2.1.1 Kau Ngaue naá nau hiki atu mei he Potungaue

Lolotonga á e taú fakapaánga na'e feúnga mo e kaungaue é toko tolu (3) naé hiki mai ki he Potungaue mei he ngaahi Potungaue í haá nau hiki mai ki ha ngaahi lakanga maólunga ange. Ko e toko ono (6) naé fokotuú foóu ki he ngaahi lakanga áta á e Potungaue, ko e toko ua (2) naé fakafisi mei he Potungaue pea ko e kaungaue é toko nima (5) naá nau hiki hake ki ha lakanga maólunga í loto í he Potungaue pe.

Tepile 4: Kau Ngaue naé hiki mai ki he Potungaue mei he ngaahi Potungaue kehe

Hingoa	Potungaue naé hiki mai ai	Lakanga naé hiki mai ki ai	Tuúnga	Áho kamata í he lakanga maólunga	
1	Mr Usaia Mohulamu Lolomanaia	Potungaue Kasitomu	Senior Labour Officer	K	10Me 2019
2	Mrs Melenaite Leota	Potungaue Fakamaauánga	Senior Assistant Secretary	K	29Sune 2019
3	Mrs Vaiolupe Finau	Potungaue Moúii	Senior Research Officer	M	29Sune 2019

Tepile 5: Hiki hake ki he lakanga maólunga í he Potungaue

	Hingoa	Lakanga óku hiki ki ai	Tuúnga	Áho kamata í he lakanga maólunga
1	Miss Edwina Tangitau	Senior Price Control Office	J	31 Áokosi 2018
2	Ofa Puloka	Assistant Registrar	L	31 Áokosi 2018
3	Mrs Sisilia Tuai	Senior Cooperative Assistant Officer	P	24Me 2019
4	Tevita Lautaha	Deputy CEO	G	29Sune 2019
5	Makafalani Taulangovaka	Senior System Analyst	I	29Sune 2019
6	Kingi Siliti Vunipola	Principal Accountant	J	29Sune 2019

2.1.2 Kaungaue naé fokotuú foóu:

Ko e kaungaue éni é toko ono (6) naé fokotuú foóu ki he ngaahi lakanga áta á e Potungaue:

Tepile 6: Kau Ngaue Fokotuú Foóu

	Hingoa	Lakanga	Áho Kamata
1	Mr Samisoni Talau	Driver	31 Áokosi 2018
2	'Ana Kata Mahe	Assistant Secretary	9Sanuali 2019
3	Mrs Corrie Kimberly Lavemaau	Statistical Assistant	31 Me 2019
4	Mr Tevita Paasi Tukunga	Investment Officer	24Sune 2019
5	Talaiasi Taulango	Gardener	29Sune 2019
6	Miss Mele 'Iolane Mavaetangi 'I Havila Fonua	Economist	29Sune 2019

2.1.3 Toko taha ako sikolasipi:

Ko Miss Ana Kata Mahe koe toko taha ako sikolasipi ia á e Potungaue naá ne lavaí lelei hono matai tohi Bachelor of Commerce í he tafaáki tauhi tohi mei he Únivesiti ó e Pasifiki Saute pea óku ne lolotonga fakakaungatamaki í he Vaá Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Fakalotofonua.

2.1.4 Fakafisi:

- (i) Naé fakafisi á Mr. Patrick Vaka á ia ko e Fakaúli á e Potungaue í he áho 12Épeleli 2019.

2.1.5 Poaki Ako:

- (i) Naé poaki ako á Mr. 'Uluakimano Pau'u á ia ko e Pule Tokoni Failesisita ke fakahoko éne feinga ako ki he matatohi PHD í Lonitoni.
- (ii) Naé poaki ako mo Ms. Faleola Mafi, Sekelitali á ia ko e Tokoni Sekelitali Maólunga ke fakahoko éne feinga ako ki he mataítohi Poraduate Diploma í Nuúsila.

2.1.6 Ngaahi ako mo e fakataha í tuápuleánga:

Ko e taha á e ngaahi taumuá á e Potungaue ko hono fakapapauí óku fakalakalaka á e tuúnga ó e ílo á e kau ngaue pea óku mahuínga áupito á e ngaahi faingamalie é lava ó fakalakalaka ai á e tuúnga ó e fakahoko fatongia á e kau ngaue ó fakatatau ki he ngaahi ola ngaue á e Potungaue. Ko e ngaahi faingamalie ko éni naé kau ki ai á e ngaahi ako mo e ngaahi fakataha í tuápuleánga pea koe fakaikiiki ó e faáhinga naé malava ó kau atu ki he ngaahi folau ko éni óku óatu ia í he Tepile 6.

Tepile 7: Kau Ngaue á e Potungaue naé kau atu í he ngaahi ako mo e fakataha í tuápuleánga

Hingoa	Lakanga	Vaá	Taimi	Feituú
Savia 'Atuekaho	Principal Trade Officer	Fefakatauaíki	28Sune – 2Siulai 18	Auckland, NZ

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

Dan Savia 'Atuekaho	Principal Trade Officer	Fefakatauaáki	28 Sune – 2 Siulai 2018	Auckland, New Zealand
Fololenitina Asau	Principal Policy Analyst	Faú Tuútuúni Ngaue Faú Tuútuúni Ngaue	2 – 6 Siulai 2018	Bangkok, Thailand
Anthony Cocker	Principal Assistant Registrar	Vakaí Fakahoko Ngaue	4 – 5 Siulai 2018	Hong Kong
Fofonga Ola 'Anisi	Trade Officer	Fefakatauaáki	3 – 5 Siulai 2018	Singapore
'Alisi Holani	Deputy Secretary	Faú Tuútuúni Ngaue	3 – 7 Siulai 2018	Suva, Fiji
Edgar Cocker	CEO	Tataki Ngaue	9 – 13 Siulai 2018	Apia, Samoa
Pauline Siasau	Deputy Director of Trade	Fefakatauaáki		
Kolotia Fotu	Deputy CEO for Labour	Vaá Ngaue á e Kakai	20 – 22 Áokosi 2018	Nadi, Fiji
Tevita Lautaha	Principal Assistant Secretary	Vaá Tokoni ki he Pisinisi	22 – 25 Áokosi 2018	New Zealand
Anthony Cocker	Principal Assistant Registrar	Vakaí Fakahoko Ngaue	3 – 5 Sepitema 2018	SouKorea
Edgar Cocker	CEO	Tataki Ngaue	3 – 13 Sepitema 2018 19 – 20 Sepitema 2018	Nauru & Samoa Auckland, New Zealand
Sandradee Fifita	Director of Consumer Affairs	Konisiuma		
Kolotia Fotu	Deputy CEO	Vaá Ngaue á e Kakai	10 – 19 Ókatopa 2018	Geneva
Edgar Cocker	CEO	Tataki Ngaue	22 – 26 Ókatopa 2018	Brussels
Tanginitopa Tu'ifua	Senior Assistant Secretary	Vaá Ngaue á e Kakai	7 – 9 Novema 2018	Samoa
Sione Faleafa	Principal Labour Officer	Vaá Ngaue á e Kakai		
'Ilaisaane Tu'itupou	Senior Business Development Officer	Vaá Tokoni ki he Pisinisi	16 Ókatopa – 5 Novema 2018	China
Pauline Siasau	Director for Trade	Fefakatauaáki	Solomon Island Brussels, Belgium	12 – 18 Ókatopa 2018 22 – 24 Ókatopa 2018, 24 – 25 Ókatopa 2018 & 26 Ókatopa 2018
'Eva P. Liava'a	Senior Assistant Secretary	Faú Tuútuúni Ngaue	Bangkok, Thailand	22 Ókatopa – 14 Tisema 2018
Edgar Cocker	CEO	Tataki Ngaue	Honiara, Solomon Island	6 – 17 Ókatopa 2018

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

Fofonga Ola ‘Anisi	Trade Officer	Fefakatauáki	China	30 Ókatopa – 12 Novema 2018
Eerlina ‘Alipate	Senior Trade Officer		Shanghai, China	5 – 10 Novema 2018
Diaquaine Tu’ihalamaka	Deputy Registrar	Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai	Korea	19 – 23 Novema 2018
Sikiniti Ueleni	Senior Assistant Registrar	Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai	Singapore	3 – 7 Tisema 2018
Diaquaine Tu’ihalamaka	Deputy Registrar	Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai	Auralia	17 – 20 Fepueli 2019, 21 Fepueli – 1 Maási 2019
Sikiniti Ueleni	Senior Assistant Registrar			
Makafalani Taulangovaka	System Analyst	Vaá Tataki Ngaue		
Poinisetia Paongo	Principal Assistant Registrar	Lesisita Pisinisi	Port Moresby, Papua New Guinea	25 – 26 Maási 2019
Eerlina ‘Alipate	Senior Assistant Secretary	Fefakatauáki	Auckland, New Zealand	4 – 9 Épeleli 2019
Fofonga Ola ‘Anisi	Trade Officer	Fefakatauáki	Indonesia	21 Maási 2019
Eerlina ‘Alipate	Senior Assistant Secretary	Fefakatauáki	New Zealand	18 – 23 Maási 2019
‘Ana Fatai Moala	Assistant Secretary	Vakaií Fakahoko Ngaue	New Zealand	8 – 11 Épeleli 2019
Sandradee Fifita	Director of Consumer Affairs	Konisiuma		
‘Ofa Puloka	Assistant Registrar	Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai	New Zealand	29 – 30 Épeleli 2019
Tevita Lautaha	ACEO/HOD	Vaá Tokoni ki he Pisinisi	Suva, Fiji	8 – 12 Épeleli 2019
Eerlina ‘Alipate	Senior Assistant Secretary	Fefakatauáki	Geneva, Switzerland	6 – 10 Me 2019
Sandradee Fifita	Director for Consumer Affairs	Konisiuma	Suva, Fiji	27 – 31 Me 2019
Edwina Tangitau	Senior Price Control Officer			3 – 7 Sune 2019
‘Ilaisaane Mila	Tourist Officer			
Kolotia Fotu	Deputy CEO	Vaá Ngaue á e Kakai	Geneva, Switzerland	5 – 25 Sune 2019
Eerlina ‘Alipate	Senior Assistant Secretary	Fefakatauáki	Republic of Korea	27 – 29 Sune 2019

2.1.7 Ngaahi ísiu kehe:

Naé malolo á e taha ó e kau ngaue á ia ko eTokoni Pule Ngaue ó e Vaá Tataki Ngaue , Mrs Mele Panuve Vunipola í Ókatopa 2018.

2.2 Ngaahi Ola Fakahoko Fatongia ‘a e Potungāue

2.2.1 Polokalama Tataki Ngaue

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a’usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha’u
Tataki ‘o e Ngaue: <ul style="list-style-type: none"> Taki lelei 	<ul style="list-style-type: none"> i) Fakapaasi ‘o e Palani Ngaue ki he ta’u 2018/19. ii) Talatalanoa ki he Lao ‘o e ‘Inivesimeni. iii) Fakapaasi ‘o e Patiseti ki he ta’u fakapa’anga 2018/19. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Si’isi’i e halanga fetu’utaki ki hono tokangaekina mo pule’i ‘o e fakahoko ngaue. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Fengaue’aki mo fetokoni’aki ki he tokangaekina mo pule’i ‘o e ngaahi fatongia. ii) Taki lelei.
Tokangaekina mo Pule’i ‘o e ngaahi fatongia: <ul style="list-style-type: none"> Fua & Muimui’i e fakahoko fatongia 	<ul style="list-style-type: none"> i) Fakatahataha’i ‘o e Palani Ngaue ki he ta’u 2018/19. ii) Fakapaasi e ngaahi pepa fakangaue mo e ngaahi pepa totongi koloa ki he ta’u fakapa’anga 2018/19. iii) Koe peseti ‘e 71.6 ‘o e Patiseti mei he ta’u fakapa’anga 2018/19 na’e ngaue’i ‘o fakatatau ki he palani ngaue. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Taki lelei. ii) Fengaue’aki mo fetokoni’aki ki he tokangaekina mo pule’i ‘o e ngaahi fatongia. iii) Si’isi’i hono muimui’i mo sivi e fakahoko fatongia. iv) Koe peseti ‘e 29.4 ‘o e Patiseti mei he ta’u fakapa’anga 2018/19 na’e ‘ikai ke ngaue’aki. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Taki lelei. ii) Fengaue’aki moe tafa’aki pule’i mo tokangaekina ‘o e fakahoko fatongia. iii) Fokotu’u ha palani ngaue mo ki hono fua mo sivi e fakahoko fatongia.
Fekumi ki ha kaungaue ki he ngaahi lakanga ‘oku tu’uma’u mo e ngaahi lakanga ‘ikai ke tu’uma’u Me’afua ki he fakahoko fatongia Polokalama ako fakalalaka	<ul style="list-style-type: none"> i) Lakanga tu’uma’u fakakatoa ‘e 15 na’e fakafonu. ii) ‘Ofisa ngaue ‘e toko 2 na’e ma’u e maaka peseti ‘e 5 he me’afua ki he fakahoko fatongia. iii) Na’e tokoni lahi ‘aupito ‘a e kau atu kihe ngaahi polokalama ako ‘i tu’apule’anga, ngaahi fakataha moe ngaahi konifelenisi. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Lahi e ngaahi lakanga ‘ikai ke tu’uma’u na’e fakafonu. ii) Na’e ‘ikai ke faka’ai’ai ‘a e polokalama ako ‘a e me’afua ki he fakahoko fatongia. iii) Na’e ‘ikai ke fakahoko e ngaahi polokalama ako fakalotofonua ma’ae kaungaue ke toe lelei ange ‘enau ‘ilo mo e taukei ngaue. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Fakahoko ke toe lahi ange e ngaahi polokalama ako ‘a e me’afua ki he fakahoko fatongia ma’ae kaungaue kotoa ‘a e Potungāue. ii) Fakahoko ke toe lahi ange e ngaahi polokalama ako ma’ae kaungaue.

<p>Fa'u mo fakahoko e Palani Fakapa'anga 'a e Potungaue</p> <p>'Atakai ngaue 'oku malu ma'ae kaungaue</p>	<p>i) Peseti 'e 79 'o e Patiseti na'e ngaue'aki fakatatau ki he palani ngaue.</p> <p>ii) Tolo'i e ngaue ki he asbeos ki he ta'u fakapa'anga hoko 2019/20.</p> <p>iii) Fakamo'oni he konituleki mo e kautaha le'o ma'ae potungaue.</p>	<p>i) Peseti 'e 21 'o e Patiseti na'e 'ikai ke ngaue'aki.</p> <p>ii) 'Ikai ke muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he ngaahi ngaue fakapa'anga.</p> <p>iii) Fakafo'ou e lisi 'a e Potungaue.</p>	<p>i) Fiema'u ke tatau e palani pea mo e patiseti.</p> <p>ii) Fiema'u ke faka'ai'ai e muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga.</p> <p>iii) Fekumi ki ha 'ofisi fo'ou ma'ae Potungaue.</p>
<p>Pa'anga hu mai mo hono vahevahe</p> <p>Pule'i mo tokangaekina koloa 'a e Potungaue</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Peseti 'e 87 'o e patiseti na'e ngaue'aki. • Fakapaasi e patiseti fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2018/19. • Katoa e ngaahi totongi hu koloa 'a e Potungaue na'e totongi mei he tafa'aki tanaki pa'anga. • Fakakakato e ngaahi fakafuofua ki he ngaahi fakamole pea fakahu ki he Potungaue Pa'anga. • Fakakakato e ngaue ki hono ta e ngaahi vahe. • Ngaahi fakamole 'a e ngaahi va'a ngaue na'e fakakakato; • Fakakakato mo e ngaahi lipooti ki he ngaahi fakamole fakamahina mo e lipooti ki he pa'anga hu mai. • Fakahu e lipooti ki Fale Pa'anga ki he lahi e koloa 'a e Potungaue. • Hokohoko e ngaue ki hono tokangaekina mo fakalelei'i e koloa 'a e Potungaue. 	<p>i) Peseti 'e 13 'o e Patiseti na'e 'ikai ke ngaue'aki.</p> <p>ii) Fakalelei'i e taukei ngaue mo 'ilo 'o e kaungaue he tafa'aki 'akauni ke tatau mo e ngaahi tekinolosia fo'ou 'oku ngaue'aki.</p> <p>iii) 'Ikai muimui ki he Public FuManagement Act pea moe Treasury Inruction Act 'o e ta'u 2010.</p> <p>iv) To'o e ngaahi koloa mei hono tu'u'anga totonu.</p>	<p>i) Polokalama ako ma'ae kaungaue.</p> <p>ii) Fiema'u ke tatau e palani pea mo e patiseti.</p> <p>iii) Fiema'u ke faka'ai'ai ke muimui e ngaahi kole hu koloa 'o fakatatau ki he Lao Treasury Inruction pea moe Public FuManagement.</p> <p>iv) Fiema'u ke 'uluaki ma'u ha ngofua pea toki lesisita 'a hono to'o ha koloa mei hono tu'u'anga totonu.</p>

	<ul style="list-style-type: none"> Hokohoko e ngaue ki hono faka'auha e ngaahi koloa motu'a 'a e Potungaue. 		
Tokangaekina mo Pule'i ngaahi ma'u'anga fakamatala 'a e Potungaue	<ul style="list-style-type: none"> i) Hokohoko e ngaue ki hono muimui'i e ngaahi tanaki'anga fakamatala 'a e Potungaue. ii) Hokohoko e ngaue ki hono fakalelei'i e peesi 'initaneti 'a e Potungaue ka na'e 'iai e palopalema 'o iku ki hono tukuange e tokotaha na'a ne tokanga'i e peesi 'initaneti 'a e Potungaue. 'Oku lolotonga fai e ngaue ke alea'i ha peesi fakaangaanga. iii) Kakato e ngaue ki hono fakafo'ou e sisitemi telefoni 'a e Potungaue. iv) Hokohoko atu e ngaue ki hono tokangaekina e ngaahi naunau faka-komipiuta pea 'oku te'eki ke lipooti ha fa'ahinga 'isiu. v) 'Ikai lava 'o fakakakato e ngaue ki hono tokangaekina e ngaahi misini komipiuta (Desktop Management Tool). 	<ul style="list-style-type: none"> i) Lahi e ngaahi tanaki'anga fakamatala na'e tukuange ki tu'a. ii) Si'isi'i e kuangaue ki he tafa'aki ko 'eni. iii) 'Ikai ke 'iai ha lekooti 'o e ngaahi aleapau kimu'a. iv) Hoko e tuai e fakahoko fatongai makatu'unga mei he fa'a tokotaha pe e taha ngaue he tafa'aki ko 'eni. v) Si'isi'i e taukei ngaue fe'unga. 	<ul style="list-style-type: none"> i) Fakalelei'i e ngaahi tanaki'anga fakamatala na'e tuku ki tu'a ke fakasi'isi'i e e ngaue ki hono kumi e ngaahi kupu felave'i. ii) Tolo'i e ngaue ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga hoko kae fekumi ki ha tokotaha taukei ke fakahoko e ngaue. iii) Fakatokolahi e kaungaue. iv) Fekumi ki ha tokotaha taukei ke fakangaue'i he lakanga ko 'eni.
Tokangaekina e ngaahi naunau faka-komipiuta			

2.2.2 Polokalama Fa'u Tu'utu'uni Ngaue

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a'usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha'u
Fokotu'utu'u ha founga ngāue ke fakahoko ai e ngaahi fale'i moe ngaahi tokoni ki hono a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue Public Private Partnership Framework (PPPF):	<ul style="list-style-type: none"> i) Na'e fakapaasi 'a e pepa tu'utu'uni ngaue ki he va fengaue'aki pea moe sekitoa taautaha, fakatau 'o e ngaahi koloa ngaahi 'i Tonga pea mo e 	<ul style="list-style-type: none"> i) Tokolahi e kaungaue 'o e va'a ko 'eni koe kaungaue fo'ou toki hu mai ki he Potungaue. Koe taki ngaue 'o e va'a ko 'eni na'e 	<ul style="list-style-type: none"> i) Fiema'u ke faka'ilo'ilo e kaungaue 'o e va'a ko 'eni ki he ngaahi tefito'i fatongia 'o e

<ul style="list-style-type: none"> • Hala Fononga ki hono fakalelei'i e laiseni pisinisi • Hala Fononga ki hono fakalelei'i e Lao ki he Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou • Tu'utu'uni Ngaue ki hono Fakatau 'o e Ngaahi Koloa Ngaahi 'i Tonga • Savea ki he sekitoa 'ikai ke lesisita • Palani ngaue ki hono fakalalakala e sekitoa ngaue 'a e kakai 'ikai ke lesisita 	<p>hala fononga ki hono fakalelei'i e laiseni pisinisi kimu'a pea fakahoko e tu'utu'uni ki he kaungaue ken au fakahoko e ngaue ki hono mape'i e Potungaue.</p>	<p>fakahoko fatongia ia ki ha potungaue 'e taha 'i ha mahina 'e ono pea na'e 'iai e tu'utu'uni ke liliu e taumu'a ngaue 'a e va'a ngaue ko 'eni 'o nofo taha ki hono mape'i e ngaahi fatongia 'a e Potungaue 'o hoko ai ke toloi e ngaue lahi ki he fa'u tu'utu'uni ngaue. Koe toenga e ngaue 'e fakakau ia ki he palani ngaue fakata'u 2019/20.</p>	<p>ngaahi va'a ngaue kehe 'a e Potungaue kae malava ke nau fakahoko fakalelei 'enau fa'u tu'utu'uni ngaue.</p>
<p>Fokotu'u ha founa ngāue ki hono fakahoko e ngaahi fale'i fakalao moe ngaahi tokoni ki hono a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue. Fakakakato e ngāue ki he Lao ki hono Malu'i e Konisiuma pea mo e hala fononga kimu'a ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he Fe'au'auhi Tu'utu'uni ki he pule'i e ngaahi totongi Lao mo e Tu'utu'uni ki he 'Inivesimeni Muli</p>	<p>i) N/A</p>	<p>i) Na'e 'ikai ke 'iai ha tokotaha loea he va'a ko 'eni ke tokoni ki he ngaahi me'a fakalao 'a e Potungaue. Na'e fengaue'aki 'a e va'a konisiuma mo ha loea mei tu'a ki he Lao ki hono Malu'i e Konisiuma. Koe ongo fo'i tu'utu'uni leva 'e ua ko 'eni na'e fiema'u ke 'uluaki fakapaasi hona ongo fo'i lao mei Falealea.</p>	<p>i) Fiema'u ke fekumi e Potungaue ki ha loea ke tokoni ki he ngaahi me'a fakalao 'a e Potungaue pea ke tokoni ki he va'a ko 'eni he'enau ngaahi ngaue fakalao 'oku fakahoko.</p>
<p>Fokotu'u ha founa ngāue ki hono fakahoko ha ngaahi palani ngāue ke vakai'i e fakahoko ngāue ke fakalelei'i 'aki e ngāue 'a e Potungāue:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Palani ngaue fakata'u 2018/19 • Lipooti fakata'u 2018/19 • Ngaahi founa ngaue 'a e fefakatau'aki mo e fakalalakala faka'ekonomika • Mape'i e ngaahi fatongia 'o e kotoa 'u polokalama 	<p>i) Na'e tanaki 'a e palani ngaue fakata'u 2018/19 'o fakahu atu ki he tafa'aki palani 'a e 'ofisi palemia.</p>	<p>i) Koe toenga e ngaahi ngaue 'a e va'a ko 'eni na'e toloi makatu'unga mei he tu'utu'uni ke fakahoko hono mape'i e ngaahi fatongia 'a e Potungaue pea 'e toki fakakau ia ki he palani ngaue fakata'u 2019/20.</p>	<p>i) N/A</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Muimui'i hono fakahoko e ngaahi ola ngaue 'o kau ai e ola ngaue Inclusive Development & Pro-Poor Reform • Fakalelei'i e fakahoko fatongia pea tokangaekina e ngaahi liliu 			
--	--	--	--

2.2.3 Polokalama Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a'usia
<p>Fakalelei'i e sevesi ma'ae ngaahi pisinisi moe ngaahi fakamatala:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakalelei'i e sevesi ma'ae kasitoma 'i he Senita ki he Ngaahi ngaue fakapisinisi moe ngaahi fakamatala • Fa'u ha pepa fakamatala (information booklet) ki he ngaahi founa hono lesisita 'o ha pisinisi pea mo e ngaahi founa hono ma'u e ngaahi laiseni makehe 	<p>i) Fakahoko e polokalama ako 'i he sevesi ki he kasitoma ma'ae kaungae 'o e Senita ki he Ngaahi ngaue fakapisinisi moe ngaahi fakamatala:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Talitali lelei e kau kasitoma. • Fakahu mo faile e ngaahi fakamatala ki he ngaahi lesisita. • Fakapapau'i 'oku ma'u 'ehe kau kasitoma 'a e fakamatala mo ha fale'i 'oku tonu.
<p>Fakalelei'i e lesisita e ngaahi pisinisi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fa'u ha siemi ke fakahoko e totongi e ngaahi lesisita 'o e ngaahi pisinisi 'i he 'initaneti • Fa'u ha sisitemi ke fakahoko hono lipooti 'o e ngaahi lesisita 'o e ngaahi pisinisi • Fakapapau'i he'ikai ke palopalema 'a e sisitemi 'i he 'initaneti 	<p>i) Fakataha mo e ngaahi kupu felave'i ke toe fokotu'u e sisitemi ke fakahoko e totongi e ngaahi lesisita 'o e ngaahi pisinisi 'i he 'initaneti.</p>
<p>Fokotu'u ha Tu'utu'uni Ngaue mo e Fa'unga ki hono faka'ai'ai 'o e 'Inivesimeni</p>	<p>i) Fakakakato e Lao pea fakahu ki Falealea</p>
<p>Fakahoko lelei 'a e ngaue ki he lao moe tu'utu'uni ngaue ki he lesisita 'o e ngaahi pisinisi pea mo e fa'u koloa 'i he 'ilo faka'atamai</p>	<p>i) Hokohoko atu e ngaue ki he ngaahi fiema'u fakapisinisi (Kautaha, Laiseni Pisinisi, Hingoa 'o e Pisinisi, 'Inivesimeni Muli, Ngaahi Sosaieti Fakatahataha moe ngaahi Talasiti 'Ofa)</p> <p>1. Kautaha: Fakakatoa: 1350 Fo'ou: 55 Hokoatu: 411 Fakatonotonu:51</p>

	<p>2. Laiseni Pisinisi: Fakakatoa: 5332 Fo'ou: 596 Fakatokanga: 1277 Fakatonutonu: 219 Fakafo'ou: 396 Kaniseli: 37</p> <p>3. Hingoa 'o e Pisinisi: Fakakatoa: 2212 Fo'ou: 296 Fakatokanga: 404 Fakatonutonu: 77 Fakafo'ou: 461 Kaniseli: 21</p> <p>4. 'Inivesimeni Muli: Fakakatoa: 692 Fo'ou: 44 Fakatonutonu: 0</p> <p>5. Sosaieti Fakatahataha: Fakakatoa: 767 Fo'ou: 56 Fakatonutonu: 0</p> <p>6. Talasiti 'Ofa: Fakakatoa: 189 Fo'ou: 5</p>
--	---

2.2.4 Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Faka'atamai

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a'usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha'u
Fa'unga Palani Fakalao ki he Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Faka'atamai	i) Fa'u 'o ha Fa'unga Palani Fakalao mo e tu'utu'uni ngaue ki he Fa'u Koloa 'I he 'Ilo Faka'atamai:	i) 'Ikai ke 'iai ha kau ngaue taukei.	i) Fiema'u ke tokanga makehe e Potungaue ki he ngaue ko'eni.

	<ul style="list-style-type: none"> Fakakakato ‘a e ngaue ki hono toe vakai’i ‘o e fa’unga palani fakalao ki he Fa’u Koloa ‘I he ‘Ilo Faka’atamai. 		
	<p>i) Kau atu ki he aleapau Madrid pea moe teuteu ki he talite fakafuofua Madrid:</p> <ul style="list-style-type: none"> Fakalelei’i ngaahi makatu’unga ki he kau atu ki he talite fakafuofua Madrid. Fakalelei’i e ngaahi lao ki he Fa’u Koloa ‘i he ‘Ilo Faka’atamai ke muimui ki he makatu’unga mei Madrid. Fekumi e tokoni ‘a e kautaha fakamamani lahi ki he fa’u koloa ‘i he ‘ilo faka’atamai ki he fakapapau’i ‘oku maau ‘a Tonga ke kau ki he ngaahi aleapau Madrid. Fengaue’aki vaofi pea moe kautaha fakamamani lahi ki he fa’u koloa ‘i he ‘ilo faka’atamai ke muimuui’i e tu’unga mateuteu ‘a Tonga. Fa’u e tohi fakaangaanga ke fakapaasi ke kau ‘a Tonga ki he talite fakafuofua Madrid. 	<p>i) ‘Ikai ke ‘iai ha kau ngaue taukei.</p>	<p>i) Fiema’u ke kumi ngofua e Potungaue mei he Kapineti ke tali ke hu ‘a Tonga ki he talite fakafuofua Madrid.</p>
	<p>i) Hokohoko atu e ngaue ki hono fakalelei’i mo fakatonutonu e Lao ki he Hiki Tatau:</p> <ul style="list-style-type: none"> Fakakakato e ngaue ki hono fakalelei’i e Lao ki he Hiki Tatau 2002. 	<p>i) Va’a Tataki Ngaue.</p>	<p>i) Fiema’u ke fakapaasi mei Kapineti ‘a e fakatonutonu ki he lao.</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • Fa’u ha founa ngaue ki he tu’utu’uni ngaue ki he ‘ilo fakafonua (traditional knowledge) pea mo e anga pe ‘ulungaanga fakafonua (traditional cultural expressions). 	<p>i) Va’a Tataki Ngaue.</p>	<p>i) Fengaue’aki vaofi mo e ngaahi kupu felave’i pea hokohoko atu e kole tokoni ki he PIFS pea mo e kautaha fakamamani lahi ki he fa’u koloa ‘i he ‘ilo faka’atamai.</p>
<p>Fokotu’u mo fakahoko ‘o ha sisitemi pe founa ngaue ki hono lesisita ‘o e ‘Ilo Faka’atamai</p>	<p>i) Hiki hake ‘a e siemi IPAS mei he V2.7 ki he V3.4:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakalelei’i ‘a e founa ngaue ki he ngaahi pisinisi. • Fakalelei’i ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku tanaki. • Fakalelei’i ‘a e tanaki fakamatala ‘i he ‘initaneti. • Vakai’i mo fakalelei’i ‘a e founa ngaue ki he ngaahi maaka fefakatau’aki, tisaini pea mo e tisaini faka-ngaue. • Fakakakato ‘a e palani ngaue ki he hokohoko atu hono fakalelei’i ‘a e siemi ‘a ia kuo tukupa ‘a e kautaha fakamamani lahi ki he fa’u koloa ‘i he ‘ilo faka’atamai te nau tokoni mai ki ai. • Fakakakato hono fakafaingofua’i hono pulusi ‘o e Fa’u Koloa ‘i he ‘Ilo Faka’atamai. 	<p>i) ‘Ikai ke ‘iai ha kau ngaue taukei.</p>	<p>i) Hokohoko atu e ngaue ki hono fakalelei’i e sisitemi IPAS ‘o kau kiai e faile ‘i he ‘initaneti moe ngaahi totongi kae’uma’a e fakafetongi fakamatala.</p>

	<p>i) Vakai'i 'a e tu'unga mateuteu 'a Tonga ke kau atu ki he Madrid Protocol:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakakakato hono tali 'a e ngaahi fehu'i 'a e WIPO. • Fakafaingofua'i 'a e founa ngaue. 	<p>i) Va'a ki he Kau Ngaue.</p>	<p>i) Hokohoko atu e ngaue ki he kau ki he talite fakafuofua Madrid.</p>
	<ul style="list-style-type: none"> • Fakahoko hono fa'u 'a e ngaahi fakamatala ki he pisinisi mo e kau kasitoma. 	<p>i) Va'a ki he Kau Ngaue pea mo e Patiseti.</p>	<p>i) Hokohoko e ngaue ki he poloseki ko'eni pea tokanga makehe kiai he ta'u fakapa'anga hoko.</p>
	<p>i) Lesisita mo faile 'a e Ngaahi Koloa 'o e Ngaue'anga:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hiki peseti 'e 10 'a e tohi kole mai ki he ngaahi maaka fefakatau'aki 'o 'alu hake mei he 201 'i he 2017/18 ki he 222 'i he 2018/19. 	<p>i) Na'e 'ikai ha faile fekau'aki moe tisaini faka-ngaue pea mo e ngaahi tisaini.</p>	<p>i) Hokohoko atu 'a e ngaue ki hono fakafaingofua'i 'a e founa ngaue ki he IPAS.</p>
	<p>i) Lesisita 'o e Malu'i Koloa Taautaha (PPSR):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakakato 'a e ngaue ki he sisitemi faile 'a e PPSR. • Kakato 'a e ngaue ki he sisitemi. • Lekooti 'a e faile fo'ou 'e 353 'a e PPSR pea moe lilu 'e 70. 	<p>i) Talatalanoa kimu'a pea toki lilu 'a e fa'unga.</p>	<p>i) 'I he maau ko eni 'a e ngaue ki he sisitemi 'e toe fakafoki leva ki he Va'a Lesisita.</p>
	<p>i) Fakafaingofua'i 'a e 'ataakai fakapisinisi 'aki hono fakamalohia 'o e ngaahi pisinisi 'o fakafou 'i he faka'ilonga (brand) pea moe tisaini:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kole 'a e tokoni 'a e WIPO ki hono fili 'o Tonga ke kau ki he 	<p>i) Va'a ki he Kau Ngaue pea mo e Patiseti.</p>	<p>ii) Hokohoko atu e ngaue ki he poloseki ko'eni.</p>

	<p>ngaahi Fonua ‘oku pailate’i ‘i he palani ngaue ‘o e ASPAC.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakahoko ha savea ke vakai’i ‘a e tu’unga maau ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ngaue. 		
Fokotu’u ke toe malohi ange hono fiema’u ‘a e ngaahi ngaue ki he Fa’u Koloa ‘i he ‘Ilo Faka’atamai	<p>i) Fokotu’u ke toe malohi ange hono fiema’u ‘a e ngaahi ngaue pehe ki he kakai ki he Fa’u Koloa ‘i he ‘Ilo Faka’atamai:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ‘Aahi ki he ngaahi pisinisi kuo filifili ke fakahoko ki ai ‘a e ngaahi polokalama tu’uaki. 	i) Va’a ki he Kau Ngaue.	i) Foaki atu ha ngaahi pale ki he kakai Fa’u Koloa ‘i he ‘Ilo Faka’atamai.
	<ul style="list-style-type: none"> • Fakafiefia’i ‘o e ‘Aho ki he ‘Ilo Faka’atamai. 	i) NA	i) Fokotu’utu’u ke toe lahi ange ‘a e ngaahi polokalama ako.

2.2.5 Polokalama ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki & Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a’usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha’u
1.Langa hake mo faka’ai’ai ‘o e Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki & Kuletiti ‘Iunioni	<p>1.Fokotu’u e ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki fo’ou ‘i he ngaahi kolo ‘i Tongatapu mo e ‘otumotu ‘o anga pehe ni;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tongatapu – 11 • ‘Otumotu – 9 <p>2.Fakahoko ‘a e polokalama ngaue ‘a e Potungaue ‘o fakafou ‘i hono tufa atu ‘o e ngaahi me’a ngaue ki he falekoloa sosaieti ‘e 11 ‘i Tongatapu pea moe 9 ‘i he ‘otumotu ‘a ia ‘oku fe’unga hono mahu’inga moe \$6000.</p>	<p>1.Toko si’i ‘a e kau ngaue ‘i he potungaue ke fakahoko ke lahi ‘a e ngaahi polokalama ngaue ki he sosaieti ‘i he taimi pe ‘e taha.</p> <p>2.‘Ikai ma’u ha me’a ngaue totonu mo ha fale ke tokoni ki he ngaahi polokalama ngaue ‘oku fiema’u ke fakahoko.</p> <p>3.Fiema’u ha taimi lahi ke fakahoko ai ha ako ngaue ki he kau memipa ‘o e ngaahi sosaieti moe kau faifakatau.</p> <p>4. ‘Ikau ma’u ha pa’anga mo ha founa ngaue mahino ke fokotu’u ‘aki ha falekoloa sosaieti fakafonua ke ne fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u</p>	<p>1.Kole ha pa’anga ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou ki hono fakahoko ‘o e polokalama ngaue ki he sosaieti fetokoni’aki.</p> <p>2.Fekumi ki ha palani mo ha founa ngaue ‘oku mahino ki hono fokotu’u ‘o e ngaahi sosaieti fetokoni’aki fakafonua.</p> <p>3.Kole ha kau ngaue ke tokoni ki he va’a ngaue ke nau malava ‘o fakahoko ‘enau ngaue he ‘oku lahi ‘a e ngaahi</p>

	<p>3.Fakahoko ‘a e ako ngaue ‘e 10 mo e ako ke tokonia ‘a e kau memipa ‘o e sosaieti moe kau faifakatau.</p> <p>4.Fakahoko ‘a e ‘atita ‘e 5 pea moe sivi ‘e 20 ‘o e ngaahi sosaieti ‘i Tongatapu mo e ‘otumotu.</p> <p>5.Fakahoko ‘a e ngaahi fakataha laka hake ‘i he 3 ki he fakalalakaka ‘o e ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki fakafonua.</p> <p>6.Fokotu’u ha Sosaieti Fetokoni’aki ‘e taha (1) ki he kau ngoue ‘o e vahenga Hihifo.</p>	<p>ki he ngaahi sosaieti ‘i he ngaahi kolo.</p> <p>5.Liliu ‘a e ngaahi tu’unga ma’olunga (Pule Ngaue moe Minisita) pea hoko ai ‘a e ngaahi liliu ki he ngaahi taumu’a ngaue moe fiema’u ‘a e Potungaue.</p> <p>6.Ikai ha tokotaha ngaue ki he sosaieti ‘i he ‘otumotu ke ne fakahoko ‘a hono muimui’i ‘o e ngaahi fakahoko fatongia ‘o kinautolu ‘oku nau kau mai ki he polokalama ngaue ni ‘i he ‘otumotu.</p>	<p>polokalama ngaue ‘oku faka’amu ke kakato ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou.</p> <p>4.Fakahoko ‘e he va’a ngaue ke toe lahi ange ‘a e ngaahi ako ngaue ki he falekoloa sosaieti.</p> <p>5.Hokohoko atu ‘a e ngaue mo e Vahenga ngaue ‘a Hahake ke fakapapau’i ‘a e konga kelekele ki hono langa ‘o e fale fa’o’anga koloa ‘i Hahake ke malava ‘o fetokoni’aki mo e fale fa’o’anga koloa ‘a e MAFF ‘i uafu.</p> <p>6.Kole ke fakangaue’i mai ha kau ngaue ki he sosaieti ‘i he ‘otumotu ke nau fakahoko hono muimui’i mo sivi ‘o e ngaahi falekoloa sosaieti ‘i he ‘otumotu.</p>
<p>2.Faka’ai’ai mo tokonia e kau fakalele pisinisi ‘i he ngaahi sekitoa ‘oku te’eki ke lesisita</p>	<p>1.Lahi hake ‘i he polokalama ngaue ‘e 30 na’e fakahoko ki hono fakalalakaka’i ‘o e ngaahi koloa ‘i he pisinisi iiki mo lotoloto ‘o e ngaahi sekitoa te’eki ke lesisita ‘i Tongatapu moe ‘otumotu ‘o fakafou atu ‘i he tokoni na’e fe’unga hono mahu’inga mo e \$2000 ki he polokalama ngaue takitaha.</p> <p>2.Fakahoko ‘a e ngaahi ako fakalalakaka ‘o laka hake ‘i he 5 ki he ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto ‘i</p>	<p>1.‘Ikai ha tokotaha fakalotofonua ‘oku ne ma’u ha taukei fe’unga mo ‘ilo hono fakahoko ha ako ngaue ki hono fokotu’u ‘o e ngaahi pisinisi ma’ae ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto ‘i he sekitoa te’eki lesisita.</p> <p>2.‘Ikai ke fengau’e’aki vaofi ‘a e MAFF mo e potungaue ki hono fakahoko ‘a e polokalama ngaue ki he fakalalakaka ‘a e niu.</p>	<p>1.Fakahoko ha polokalama ako ngaue fakafonua ke kau ki ai ‘a e ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto kotoa ‘i he ngaahi sekitoa te’eki lesisita ‘i he ngaahi kolo moe vahenga.</p> <p>2.Kole ke hiki hake ‘a e pa’anga ‘oku vahe’i ki hono fakahoko ‘o e ngaahi polokalama ngaue ki he ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto kotoa</p>

	<p>Tongatapu pea moe 'otumotu. Na'e ako'i heni hono pule'i 'o e pisinisi pea moe 'ilo fakapa'anga.</p> <p>3.Kakato hono fa'u 'o e palani ngaue ki he fakalalakaka fakafonua 'a e niu.</p> <p>4.Lahi hake 'i he 6 'a e ngaahi ako ngaue fakatekinikale ki hono ngaohi 'o e niu pea mo hono toe tanaki atu 'o e mahu'inga.</p>	<p>3.'Ikai ke kau mai 'a e ni'ihi 'o e ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto ke pou pou ki hono fakahoko 'o e polokalama ngaue.</p> <p>4.'Oku te'eki ke tali 'e he Kapineti 'a e palani ngaue ki hono fakalalakaka'i 'o e niu</p> <p>5.'Ikai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko ha polokalama ngaue ki he 'otumotu 'o kau ki ai 'a Niua,Vava'u,Ha'apai pea mo 'Eua.</p> <p>6.'Ikai ha polokalama mahino ki hono fakalele mo fakahoko ha ako ngaue ki he ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto.</p>	<p>'i he ngaahi sekitoa te'eki lesisita.</p> <p>3.Fekumi 'a e va'a ngaue ki ha ako ngaue ke ako'i e kau ngaue 'oku nau ngaue he tafa'aki ki he ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto ke nau ma'u ha taukei fe'unga ke ako'i 'aki kinautolu.</p> <p>4.Kole ha ngofua ke fakahu atu 'a e palani ngaue ki he fakalalakaka 'o e niu ke tali 'e he Kapineti.</p>
<p>3.Faka'ai'ai mo tokonia 'a e ngaahi koloa fakalotofonua</p>	<p>1.Lava lelei hono fakahoko 'a e maa'imoa faka'ali'ali ngoue 'o kau ki ai 'a e ngaahi koloa ngaohi 'i Tonga ni 'a ia na'e faka'ali'ali 'i Tongatapu, Vava'u,'Eua,Ha'apai pea moe ongo Niua. Na'e laka hake 'i he toko 1000 na'e kau mai mei he sekitoa ngaue fakamea'a pea moe ngaahi pisinisi fa'u koloa fakalotofonua.</p> <p>2.Na'e lahi hake 'i he fe'auhi 'e 60 ne fakahoko 'e he va'a ngaue ni kiate kinautolu na'e kau mai ki he faka'ali'ali 'o e ngaahi koloa ngaohi 'i Tonga ni. Na'e laka hake 'i he pa'anga 'e \$60,000 'a e pale na'e foaki atu ki he kau ikuna 'i he fe'auhi ni.</p> <p>3.Na'e lava lelei 'a hono tokonia 'o e ngaahi kautaha fa'u koloa</p>	<p>1.Ko e mahu'inga 'o e ngaahi pale pa'anga ki he fe'auhi 'a e Potungaue ki he ngaahi koloa ngaohi 'i Tonga ni 'oku faka'ali'ali 'oku 'ikai ke fe'unga ia 'o fakatatau ki he ngaue 'oku fakahoko 'e he kakai 'oku nau kau mai 'i hono teuteu'i 'enau koloa pehe foki ki he ngaahi teniti 'i he faka'ali'ali.</p> <p>2.Si'isi'i ha toe lipooti mai 'e he kakai na'a nau kau ki he polokalama ki hono fakalalakaka'i 'enau koloa 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'enau polokalama ngaue mo e founa na'e tokoni'i ai 'enau pisinisi.</p>	<p>1.'E kole 'e he va'a ngaue ni ke toe hiki hake 'a e patiseti 'oku vahe'i mai ki he ngaahi pale 'i he fe'auhi 'a e koloa ngaohi 'i Tonga ni 'i he ta'u fakapa'anga hoko mai.</p> <p>2.'E kole 'e he va'a ngaue ni ke fakangaue'i mai ha tokotaha ngaue lau 'aho pe tu'uma'u 'oku ne ma'u ha taukei fe'unga 'i he maketi pea moe tisaini ke ne fakahoko pe hono tisaini mo teuteu'i 'o e ngaahi tu'uaki moe naunau ki hono tu'uaki atu 'o e koloa ngaohi 'i Tonga ni.</p>

	<p>fakalotofonua ‘e uofulu ma taha (21) ‘o fakafou ‘i he polokalama ngaue ‘a e Potungaue ki hono fakalalakala ‘i ‘o e fakataú ‘o e ngaahi koloa ngaohi ‘i Tonga ni.</p> <p>Na’e tokonia ‘e he polokalama ngaue ni ‘a e ngaahi kautaha fakalotofonua ‘aki hono ‘oatu ‘o e ngaahi me’a ngaue ‘oku nau fiema’u (si’i hifo hono mahu’inga ‘i he \$5000 ki he poloseki takitaha) ke tokoni ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘enau koloa.</p> <p>4.Fakalelei’i mo fokotu’u ‘a e papa tu’uaki ‘e 4 ‘o e ngaahi koloa ngaohi ‘i Tonga ni.</p> <p>5.Fokotu’utu’u mo fakahoko ‘a e faka’ali’ali makehe ‘o e ngaahi koloa ngaohi ‘i Tonga ni lolotonga ‘a e taimi na’e ‘a’ahi mai ai ‘a e Duke mo e Duchess ‘o Sussex.</p>	<p>3.‘Ikai ha tokotaha ngaue tene ma’u ‘a e taukei fakatekinikale ki hono tisaini mo fa’u ‘a e ngaahi naunau ki hono tu’uaki atu ‘e he Potungaue ‘a e koloa ngaohi ‘i Tonga ni.</p> <p>4.‘Ikai ha tu’utu’uni ngaue mahino ke ne ‘omi pau ‘a e tu’unga moe lelei ‘o e ngaahi koloa ngaohi ‘i Tonga ni mei he koloa ‘oku hu mai.</p>	<p>3.Fekumi ‘a e va’a ngaue ki ha ngaahi faingamalie ke fokotu’u ai ‘a e ngaahi papa tu’uaki ‘i he mala’e vakapuna fakatu’apule’anga Fua’amotu.</p> <p>4.Fakahoko ha savea ke fakafou ‘a e lisi ‘o e ngaahi pisinisi fa’u koloa ‘i Tonga ni. ‘E tokanga ‘a e savea ni ke tanaki mai ‘a e ngaahi pisinisi fakalotofonua fo’ou ‘o tatau pe ‘i Tongatapu moe ngaahi ‘otumotu.</p>
<p>4.Pule’i mo fakalalakala ‘o e Fakatupu Koloa</p>	<p>1.Hu atu ‘a e koniteina ‘e hongofulu ma ua (12) ki he maketi ‘i Nu’usila lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga ko eni.</p> <p>2.Ma’u ‘a e me’a ngaue fo’ou moe fale ke tokoni ki he Potungaue ‘i he taimi fa’oaki ‘o e ngaahi koloa hu atu ‘o kau ki ai ‘a e misini fokilifi, ngaahi kula pelesitiki pea moe tepile.</p> <p>3.Ma’u mai ‘a e koniteina papa ‘e 2 ki he ngaue ‘a e Va’a ngaue ni ki he koloa hu atu.</p>	<p>1.‘Ikai ke toe ma’u ha maketi ‘e taha ki he polokalama ngaue ‘a e Potungaue ki hono hu atu ‘o e koloa.</p> <p>2.Si’isi’i ‘a e ako ngaue mo e polokalama ki hono langa hake mo ako’i ‘a e kau ngoue moe kau ngaue ki he ngaahi makatu’unga ‘o e koloa hu atu pea mo e tu’unga fakame’atokoni.</p> <p>3.‘Ikai ke malava ‘e he kau ngoue ‘o tauhi mai ‘a e lahi ‘o e me’atokoni</p>	<p>1.Faka’ai’ai ke vaofi ange ‘a e va ngaue ‘a e Potungaue mo e polokalama ngaue PHAMA, MAFF pea mo e Tonga Skills ke fa’u mo fakahoko ‘a e ngaahi ako ngaue ki he kau ngoue felave’i mo e GAPS (Good Agricultural Practices) mo e ngaahi me’a kehe.</p> <p>2.Ke fa’u ‘e he Potungaue ha polokalama ngaue ke faka’ai’ai hono fokotu’u ha</p>

	<p>4.Ma'u 'a e koniteina faito'o fertilizer ke tokoni ki he kau ngoue 'aki ha totongi faka'atu'i mo'oni.</p> <p>5.Langa 'a e fale fakatolo ke tauhi ki ai 'a e me'a ngaue ki he koloa mo hono teuteu'i 'o e koniteina hu atu.</p>	<p>pea moe tu'unga 'oku fiema'u mai 'e he maketi.</p> <p>4.Ko e founa ngaue mo e fokotu'utu'u 'a e totongi mei he Potungaue Pa'anga 'oku 'ikai malava ia ke fakahoko ki he kau ngoue 'i he 'otumotu 'a ia 'oku nau kau mai ki he polokalama ngaue 'a e Potungaue ki hono hu atu 'o e koloa.</p>	<p>sosaieti ki he kau ngoue 'i he ngaahi kolo moe vahenga ke malava ke nau hu atu 'a e koloa mei Tonga ki he maketi.</p> <p>3.Faka'ai'ai ke fa'u ha ngaahi tohi kole ki he poloseki ke tokonia 'e he pule'anga 'a e kau ngoue 'o fakafou atu 'i hono fakafaingofua'i 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ke fua 'aki 'a e ngaahi fakamole ki he me'a ngaue.</p> <p>4.Ta'ofi ha toe alea mo e fakataha mo e Potungaue Pa'anga ki hano toe alea'i ha founa ke fakafaingamalie'i 'a e totongi 'o e kau ngoue mei he 'akauni 'a e Potungaue 'o fakatatau ki he ngaahi motu 'oku nau omi mei ai.</p> <p>5.Kole ha ngofua mei he Potungaue Pa'anga ke toe hoko atu pe 'a e patiseti na'e vahe'i mai ki he fale fa'o'anga koloa 'i Hahake ki he ta'u fakapa'anga hoko mai.</p>
--	---	---	--

2.2.6 Polokalama Fefakataúáki Fakavahaápuleánga

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a'usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha'u
-----------	-------------------------	-------------------	---------------------------

<p>1.Fa'ú 'o ha polokalama ki he ngaahi maketi pea mo hono fakalalakala'i 'a e hu atu 'o e koloa pea tuku atu ki he pisinisi taautaha.</p>	<p>1.Lava lelei hono fakahoko 'o e Ako Ngaue Fakafonua ki he maketi 'i he 'aho 30 'o 'Aokosi 2018 'i he Fale 'o Tonga. Na'e fakahoko eni 'e he Pacific Fefakataua'aki aInve (PTI) 'a Nu'usila 'o fakataumu'a ki he ngaahi pisinisi iiki kuo nau mateuteu ke hu atu 'enau koloa. Na'e laka hange 'i he toko 20 mei ke ngaahi sekitoa kehekehe na'e kau mai ki he ako ngaue ni.</p> <p>2.Kau atu ki he 'uluaki China Import Expo (CIIE) 'i he 'aho 5-10 'o Novema 2018 'i Shanghai, Siaina. Na'e fakapa'anga 'e he Potungaue ke kau atu 'a Eerlina 'Alipate pea moe toko tolu mei he ngaahi pisinisi taautaha.</p> <p>(i) Mr. 'Alipate Mafile'oa (Tupu'anga Coffee)</p> <p>(ii) Mr. Siaola Tangifua (Handicraft)</p> <p>(iii) Mrs. Yvette Guttenbeil (Handicraft)</p> <p>3.Na'e kau atu a Ms Fofongaola 'Anisi ki he Indonesia SouPacific Forum na'e fakahoko 'i Jakarta Indonesia 'i he 'aho 21 'o Ma'asi 2019.</p> <p>4.Kau atu ki he ngaahi fakataha moe kau hu mai 'o e fua'i'akau mo e vesitapolo mei 'Aokalani, Nu'usila 'i he 'aho 18-23 Ma'asi 2019 pehe ki he fakataha mo e kautaha fa'u koloa moe</p>	<p>1.'Ikai ha tokotaha ngaue nofo fonua ke hoko ko ha 'ofisa maketi 'i he ngaahi maketi tefito 'i he ngaahi fonua hange ko Nu'usila, 'Aositelelia pea mo 'Amelika ke ngaue ki he ngaahi 'isiu felave'i mo e fehokotaki 'o e ngaue pea fekumi ki he maketi pehe foki ki hono muimui'i 'o e ngaahi ngaue 'oku te'eki ke fakahoko mo e ngaahi hoa ngaue pea mo fekumi foki ki ha ngaahi faingamalie ma'ae ngaahi koloa 'i Tonga ni.</p> <p>2.Si'isi'i 'a e fengaue'aki mo e ngaahi hoa ngaue 'i he ngaahi 'isiu 'i he maketi.</p> <p>3.'Ikai ke toe fakahoko ha ngaue ke muimui'i mo sivi'i 'a e ngaahi ngaue ki he maketi kuo kakato pea mo ene tokoni ki he kau hu atu 'o e koloa mei Tonga ni pea moe lelei faka'ekonomika 'o e fonua.</p> <p>4.Si'isi'i 'a e tokoni fakapa'anga ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue ki he maketi 'o tatau pe 'i he fakalotofonua pea mo tu'apule'anga. Ko e tokoni fakapa'anga 'oku fakangatangata pe, ko ia ai 'oku 'ikai malava ke tokonia 'a e ngaahi hoa ngaue kotoa.</p>	<p>1.Fakahoko ha founa ngaue ke muimui'i mo sivi'i 'aki 'a e ngaahi polokalama ngaue 'i Tonga ni ke malava 'o fakahoko lelei.</p> <p>2.Fiema'u ke sio 'a e Potungaue ke fokotu'u ha fakafofonga ki he fefakatau'aki 'i Nu'usila mo 'Aositelelia ki ha taimi loloa ke tokoni ki he Potungaue 'i he ngaahi 'isiu 'i he maketi, tanaki mai 'a e ngaahi fakamatala 'i he maketi,tokoni ki hono alea'i ha maketi fo'ou ki he kautaha hu atu e koloa pea mo tokonia 'a e hu atu 'o e koloa ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fakafiemalie hono fetuku atu 'o e koloa mei he taulanga ki he maketi 'o e fonua. 'Oku te'eki ke 'ata mai ha pa'anga 'i he patiseti 'a e Potungaue pea te'eki ke tali 'e he Potungaue Pa'anga 'a e ngaue fo'ou ni.</p> <p>3.Kole ha tokotaha ngaue ke tanaki mai ki he va'a ngaue ni ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi ola ngaue. 'E fokotu'u atu 'a e fu'u fiema'u ha tokotaha ngaue 'i he ngaahi lakanga ngaue fu'u fiema'u 'o</p>
--	---	--	---

	<p>papa ‘i Suva, Fisi ‘i he ‘aho 25 Ma’asi 2019.</p> <p>Na’e fakapa’anga mo tokoni ‘a e Potungaue kia Sione Tupouniua ‘o e Tonga Fresha Exports Limited (TFEL) ‘aki hono tokonia ‘a e folau ki ‘Aokalani, Nu’usila pea mo Suva, Fisi ke fakahoko ‘a e fakataha mo kinautolu ‘oku nau hu mai ‘a e koloa fakakomesiale pea mo kinautolu ‘oku nau fa’u e koloa ki hono fa’oaki ‘o e koloa pea moe ngaahi puha papa.</p> <p>Na’e fakapa’anga foki ‘e he Potungaue mo Eserlina ‘Alipate ke folau fakataha mo Sione Tupouniua ki he fakataha ko eni mo e ngaahi kautaha ‘i Nu’usila ‘o tokanga ki hono hu atu ‘o e hina butternut, paingani, polo fifisi pea moe meleni. Na’e fakahu ‘e he TFEL ‘a e lipooti ‘o e folau ni ki he Potungaue ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Epeleli 2019.</p> <p>5. Na’e tokoni’i ‘e he Potungaue ‘a e toko nima (5) mei he ngaahi pisinisi fakataha mo Eerlina ‘Alipate ke nau kau atu ki he polokalama “Cloud” ki he ngaahi misiona ki he maketi fefakatau’aki ‘a ia na’e fakalele ‘e he Pacific Fefakatau’aki Invement (PTI) ‘i he ‘aho 4-9 ‘o ‘Epeleli, 2019 ‘i ‘Aokalani, Nu’usila.</p> <p>(i) Mr. Tevita Pola’apau (Pola’apau Art)</p>	<p>5. Tokosi’i ‘a e kau ngaue ‘i he va’a ngaue ke fakahoko ‘a e ngaahi faka’ali’ali fefakatau’aki.</p> <p>6. ‘Ikai ke kau atu ‘a e va’a ngaue ki hono kamata’i ‘o e fealea’aki ‘i he maketi ‘a ia na’e fakahoko ‘e he va’a ngaue ‘o e Potungaue ki hono Tokonia ‘o e Ngaahi Pisinisi.</p> <p>7. ‘Ikai ke fengau’aki ‘a e Kosilio ki he Pisinisi Tonga ‘i Nu’usila (NZTBC) pea moe Potungaue ke faka’ai’ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili fekau’aki mo e fefakatau’aki pea moe ‘inivesimeni ‘o fakatatau ki he Aleapau.</p> <p>8. Kehekehe ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi potungaue ‘i he ‘isiu ‘o e maketi.</p> <p>9. Tolo’i hono tuku atu ‘o e ngaahi fakamatala ki he fefakatau’aki moe sitesitika ki he ngaahi hoa ngaue.</p> <p>10. Si’isi’i a e ngaahi faingamalie ako ngaue ma’ae ngaahi hoa ngaue ‘i he ngaahi ‘elia hange ko e tu’unga ‘o e koloa, fakalalaka ‘a e koloa mo e ngaahi founga ngaue ki he maketi.</p>	<p>ngaue fakataha ki ai mo e Va’a ki he Kau Ngaue.</p> <p>4. Fakamalohia ‘a e va fengau’aki ‘a e Potungaue, polokalama ngaue ‘a e PHAMA, MAFF pea moe Tonga Skills ke fa’u mo fakahoko ha ako ngaue ki he kau ngoue ‘i he Good Agricultural Practices (GAP) ke toe lelei ange ‘a e maketi ki Nu’usila mo ‘Aositelelia.</p> <p>5. Fakamalohia ‘a e va fengau’aki mo e NZTBC ‘i he ngaahi ‘elia tefito ‘oku felave’i moe fekau’aki moe ‘inivesimeni.</p> <p>6. Kole ha ngaahi faingamalie ako ngaue mei he Pasifiki ki he Fefakatau’aki & ‘Inivesimeni pea ke fakahoko ha ako ngaue ‘i he ngaahi ‘elia ko eni.</p>
--	--	---	--

	<p>(ii) Mrs. Hu’ahulu Ha’unga</p> <p>(iii) Mr. Kennedy Penitani (Pacific Kingdom Cracker biscuits)</p> <p>(iv) Mrs. Junior Leata MCarthy (Le-Ata Boutique Giftshop)</p> <p>(v) Ms. Lesieli Tupou Tevi (Langafonua ‘a Fafine Tonga Hanficraft Shop)</p> <p>6. Kakato hono tufaki atu ki he ngaahi sekitoa taautaha ‘a e fakamatala ki he faka’ali’ali ‘a e kau pisinisi ke fakahoko ‘i hono fakapa’anga ‘e he CIIE hono 2 ‘i he ‘aho 5-10 ‘o Novema 2019 ke fakaha mai ‘oku nau fie kau mai ki he polokalama ni.</p> <p>7. Tokoni ke kau atu ‘a e pisinisi ‘e taha (1) ‘a ia ko Viliami Fifita mei he Kato Ltd ki he polokalama ki hono faka’ai’ai ‘o e fefakatau’aki ko e Korea-Pacific IslaForum Secretariat (PIFS) ‘i Seoul, Kolea mei he ‘aho 27-29 ‘o Sune 2019.</p> <p>8. Fakangaue’i ha ongo ‘ofisa nofo fonua ‘e ua (2) ki hono maketi atu ‘o e ngaue fakamea’a pea moe ngaahi koloa ki he ngoue ‘i ha vaha’a taimi nounou koe mahina ‘e 3 mo fakataumu’a ke hokohoko atu ki ha ta’u nai ‘e taha (1). Na’e fakangaue’i ‘a Tulua Leumoana ki hono fakamaketi atu ‘o e ngaahi koloa toutai moe ngaue fakamea’a pea ko Kamilo</p>		
--	---	--	--

	<p>Ali leva ki hono fakamaketi atu ‘o e ngaahi koloa ngoue. Na’e ‘ikai malava ‘e he Potungaue ‘o ma’u ha ngaahi maketi fo’ou ki he koloa ngaue fakamea’a,toutai moe ngoue ‘o makatu’unga ‘i he fakangatangata ‘o e taimi.</p> <p>9. Kakato ‘a e teuteu ki he Maa’imoa Faka’ali’ali Fefakatau’aki ‘i Pilitania ‘i he ‘aho 6-7 ‘o ‘Okatopa 2018. Na’e ‘ikai ke lava atu ha fakafofonga mei he Pule’anga ‘o Tonga ‘o kau ki he faka’ali’ali ni makatu’unga pe ‘i he si’isi’i ‘a e ivi fakapa’anga.</p> <p>10.Kakato hono fakaafe’i mai ‘o e sekitoa fa’u koloa mei he ngaahi pisinisi taautaha ke nau kau mai ki he faka’ali’ali ‘i Fa’onelua ko e fakahounga’i ‘a e ‘a’ahi mai ‘a e Duke moe Duchess ‘o Sussex.</p>		
<p>2.Fa’u ha polokalama ngaue ke fakalahi e hu mai ‘a e ‘inivesimeni muli</p>	<p>1.Fakahoko ha lea fekau’aki moe ‘ataakai fakapisinisi ‘i Tonga lolotonga ‘a e misiona ki he hala fononga ki he maketi “Cloud” ‘i Nu’usila ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli 2019. Ko e fakaafe ni na’e fakahoko mai ia mei he Pacific Fefakatauáki Invement (PTI NZ).</p> <p>2.Na’e fakahoko ‘e Tonga ‘o fakafou ‘i he tokoni fakatekinikale ‘a e sekelitali ‘o e kominiueli ha ako fekau’aki mo e ‘inivesimeni mo fakataha mo e ngaahi hoa ngaue ke fa’u ha fakamatala</p>	<p>1.‘Ika ha ‘ofisa ngaue ki hono faka’ai’ai ‘o e ‘inivesimeni ‘i he ngaahi maketi lalahi hange ko Nu’usila, ‘Aositelelia pea mo Pilitania ke ne fakahoko ‘a e ngaahi ngaue ki hono faka’ai’ai ‘o e ‘inivesimeni.</p> <p>2.Si’isi’i ‘a e ngaue ki hono faka’ai’ai ‘o e ‘inivesimeni makatu’unga ‘i he si’isi’i ‘a e tu’unga fakapa’anga.</p>	<p>1.Fiema’u ke sio ‘a e Potungaue ke fokotu’u ha fakafofonga ki he fefakatau’aki ‘i Nu’usila mo ‘Aositelelia ki ha taimi loloa ke tokoni ki he Potungaue ‘i he ngaahi ‘isiu ‘i he maketi, tanaki mai ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he maketi,tokoni ki hono alea’i ha maketi fo’ou ki he kautaha hu atu e koloa pea mo tokonia ‘a e hu atu ‘o e</p>

	<p>fekau'aki moe 'inivesimeni 'i Tonga pehe ki he ngaahi naunau ki hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni 'i Novema 2018.</p> <p>Fakahoko mai 'e he tokotaha fale'i 'a e lipooti 'i he fakataha ne fakahoko moe ngaahi hoa ngaue tefito 'i he kakato 'o e 'uluaki misiona ki Tonga. 'Oku hokohoko atu 'a e fokotu'utu'u ke fakakakato 'a e polokalama ngaue ni 'aki hono totongi atu 'a e pa'anga 'a Tonga ki he CommonwealFufor Technical Cooperation (CFTC).</p> <p>3.Tokoni ki he 'a'ahi mai 'a e tokotaha fale'i ki he fe'au'auhi 'i he fefakatau'aki mei he kominiueli ki Tonga ni 'i he 'aho 19-23 'o Novema 2018 'aki 'a e tokoni fakatekinikale mai 'a e sekelitali ki he kominiueli he ko e kongia ia 'o 'enau misiona ki hono fa'u 'o ha ngaahi naunau ki hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni ma'a Tonga.</p> <p>4.Lava lelei hono fakahoko mai ki Tonga ni 'a e misiona 'a e kosilio ki he pisinisi Tonga 'i Nu'usila 'i he 'aho 29 'Aokosi ki he 'aho 1 'o Sepitema 2018. Na'e fakahisitolia foki moe fakamo'oni 'a Tonga pea mo e kosilio ki he aleapau ni. Na'e fakamo'oni 'i he aleapau ni 'a e 'Eiki Minisita Tu'i Uata pea mo Sione Taufa mei he kosilio. Ko e taumu'a 'o e aleapau ke faka'ai'ai 'a e fengaue'aki pea moe fealea'aki ke</p>	<p>4.Si'isi'i 'a e kau ngaue 'i he va'a ngaue ke malava 'o fakahoko 'a hono muimui'i mo sivi'i hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue 'o e Potungaue 'o fakatatau ki he ngaahi ola ngaue moe taimi kuo fokotu'u.</p> <p>5.Si'isi'i hono fakahoko ha ngaahi ako ngaue ki hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni mo e misiona ki he fekumi 'o e mo'oni.</p> <p>6.Fakangatangata 'a e ngaahi ngaue mo e naunau ki hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni mo hono tufaki atu ki he ngaahi feitu'u.</p>	<p>koloa ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fakafiemalie hono fetuku atu 'o e koloa mei he taulanga ki he maketi 'o e fonua.</p> <p>2.Kole ha tokotaha ngaue ke tanaki mai ki he va'a ngaue ni ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi ola ngaue. 'E fokotu'u atu 'a e fu'u fiema'u ha tokotaha ngaue 'i he ngaahi lakanga ngaue fu'u fiema'u 'o ngaue fakataha ki ai mo e Va'a ki he Kau Ngaue.</p> <p>3.'Ikai ke fengaue'aki 'a e Kosilio ki he Pisinisi Tonga 'i Nu'usila (NZTBC) pea moe Potungaue ke faka'ai'ai 'a e ngaahi fiema'u vivili fekau'aki mo e fefakatau'aki pea moe 'inivesimeni.</p> <p>4.Kole ke toe fakahoko ha ako ngaue ki hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni</p> <p>5.Fakahoko ha misiona ke fekumi ki he ngaahi 'inivesimeni 'i Fisi</p>
--	--	---	---

	<p>fakalahi ‘a e fefakatau’aki, ‘invesimeni, komeesi pea moe ngaahi ngaue kehe ‘oku fiema’u ‘e he ongo hoa ngaue ni.</p> <p>5.Lava lelei hono talitali ‘a e folau mai ‘a e komiti anding mei Guagdong,Siaina ‘i he ‘aho 8 ‘o Sepitema 2018. Na’e fakahoko hono fokotu’utu’u ‘e he Potungau ‘a e ngaahi fakataha mo e ngaahi hoa ngaue tefito.</p> <p>6.Fakahoko ‘a e pou pou ki he kau ‘inivesitoa ‘i he ngaahi faka’eke’eke ki he ‘inivesimeni moe founa ki hono fokotu’u ‘o ‘enau pisinisi ‘i Tonga ni. Na’e fakahoko mai ‘a e ngaahi faka’eke’eke ‘e 13 ‘o nau kole mai ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo hono ma’u ‘o ha’anau laiseni ki he pisinisi moe ‘inivesimeni ‘i Tonga ni.</p> <p>7.Kau atu ki he konifelenisi ‘a e pisinisi moe ‘inivesimeni EU-PNG na’e fokotu’utu’u ‘e he Pule’anga Papua Niukini pea mo e ‘Iunioni ‘a ‘Iulope ‘i he ‘aho 20 Sune 2019 ki Port Moresby,Papua.</p> <p>a.Mr. ‘Alipate Guttenbeil b.Mr. To‘imoana Takataka c.Mrs. Karen Fonua</p>		
--	---	--	--

<p>3. Fa’u mo fakahoko ha palani ngaue mahino ki hono fakahoko ‘o e fealea’aki ki he fefakatau’aki.</p>	<p>Aleapau Fefakatauáki PACER Plus</p> <p>1.Na’e fakangaue’i ‘e Nu’usila mo ‘Aositelelia ‘i ha aleapau ngaue ‘a e Chapman Tripp koe kautaha lao ‘i Nu’usila ke ne fakahoko hano vakai’i fakalao ‘a e ngaahi fakamo’oni ki he PACER Plus ‘o kau ki ai ‘a Tonga ni. Na’e fokotu’utu’u ‘e he Potungaue ‘a e ngaahi fakataha mo e ngaahi ngaue’anga ‘a e Pule’anga mo e sekitoa taautaha pe he ki he sosaieti sivile ‘i he ‘a’ahi hono ua (2) mai ‘a e tokotaha fale’i mei he Chapman Tripp ki Tonga ni ‘i he ‘aho 19-20 Sepitema 2018. Na’a nau alea’i ai hono vakai’i fakalao ‘o e PACER Plus. Na’e ‘i ai foki moe ngaahi tanaki mai ‘a e ngaahi hoa ngaue pea na’e ‘osi fakatahataha’i ia ‘e he Chapman Tripp ke fakakau ki he lipooti.</p> <p>2.Fakahu faka’osi atu ‘a e lipooti ki hono vakai’i fakalao ‘o e PACER Plus ki Tonga ‘e he Chapman Tripp ‘i he ‘aho 13 Tisema 2018 pea tufaki atu ki he ngaahi hoa ngaue ‘i he ‘aho 15 ‘o Sanuali 2019 ke nau ‘ilo’i mo teuteu ki hono fakahoko ‘o e ngaue.</p> <p>3.Fakakakato ‘a e fetalanoa’aki mo e Potungaue ki Muli ki he ngaahi fatongia ‘o Tonga ‘i he aleapau PACER Plus ‘i he’ene ha ‘i he aleapau.</p>	<p>1.‘Ikai ke fengau’e’aki ‘a e ngaahi potungaue fekau’aki ke ngaue ki he ‘isiu ki he fealea’aki ‘i he fefakatau’aki.</p> <p>2.Tokosi’i ‘a e kau ngaue ‘i he va’a ngaue ke malava ‘o muimui’i mo sivi’i ‘a e fakahoko fatongia ‘o e ngaahi potungaue ‘oku nau kaunga tonu ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ‘o fakatatau ki he ola ngaue moe taimi.</p> <p>3.Fakangatangata ‘a e tokolahi ‘o e kau ngaue ke fakahoko ‘a e ngaue ki he fealea’aki fefakatau’aki pehe ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ‘i he ngaahi kautaha fakatu’apule’anga ki he fefakatau’aki.</p> <p>4.Kehekehe ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e potungaue ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue felave’i mo e fealea’aki ki he fefakatau’aki.</p> <p>5.‘Ikai ke tokanga ‘a e ngaahi potungaue felave’i ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ngaue ki he fealea’aki ki he fefakatau’aki ‘a ia ‘oku mahu’inga ki he Potungaue.</p>	<p>1.Kole ha tokotaha ngaue ke tanaki mai ki he va’a ngaue ni ke tokoni ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ola ngaue. ‘E fokotu’u atu ‘a e fu’u fiema’u ha tokotaha ngaue ‘i he ngaahi lakanga ngaue fu’u fiema’u ‘o ngaue fakataha ki ai mo e Va’a ki he Kau Ngaue.</p> <p>2.Fokotu’utu’u ha fakataha mo e ngaahi hoa ngaue tefito ke fakapapau’i hono fakahoko ‘o e polokalama ngaue.</p> <p>3.Fakamalohia ‘a e fengau’e’aki ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi hoa ngaue felave’i.</p>
---	---	---	--

	<p>4.Fakakakato ‘a e fakataha ki he PACER Plus ‘i he ‘otumotu (Vava’u 17-21 Sune 2019 na’e kau ki ai ‘a e toko 196, ‘Eua 6-7 Sune 2019 na’e kau ki ai ‘a e toko 118, Ha’apai 4-5 Sune 2019 na’e kau ki ai ‘a e toko 54) pea ko Tongatapu ‘i he ‘aho 10-14 Sune 2019 na’e kau ki ai ‘a e toko 15. Kakato hono fa’u ‘o e hiva ‘i he letio ki he polokalama ki hono poupu’i ‘o e PACER Plus.</p> <p>5.Tokoni ki he ‘a’ahi mai ki Tonga ni ‘a e timi ngaue fakatekinikale ki hono fakahoko ‘o e PACER Plus ‘i he ‘aho 15-17 ‘o ‘Aokosi 2018 ‘aki hono fokotu’utu’u ‘o e ngaahi fakataha mo e ngaahi hoa ngaue tefito ‘o tatau pe ‘i he Pule’anga mo e sekitoa taautaha. Na’e ‘uluaki tufaki atu ha savea ki he ngaahi fonua ‘e 4 ne kau mai ‘a ia ko Ha’amoá, Solomone, Vanuatu mo Tonga ni, ke nau fakakakato kimu’a pea fakahoko ‘a e fakataha. Na’e fakatefito ‘a e ngaahi fehu’i ‘i he savea ‘i he ngaahi makatu’unga ‘e ono (6) ki hono fili ‘o e fonua te nau fakalele ‘a e PACER Plus IU.</p> <p>Na’e fakahoko atu ‘a e ‘uluaki pepa ki he tisaini fakatekinikale ‘o e PACER Plus ‘i he fakataha ‘a e PACER Plus na’e fakahoko ki Ha’amoá ‘i Siulai 2018 ke toe fakahoko ha tanaki mai.</p> <p>6.Na’e fakahoko ‘e ‘Aositelelia mo</p>		
--	--	--	--

	<p>Nu'usila 'a e konifelenisi 'a e pule'anga fakatahataha 'a mamani 'i he fefakatau'aki moe fakalakalaka 'i he aleapau PACER Plus pea fakapa'anga ke tokoni ki he ngaahi fonua na'e fakamo'oni ki ai ki hono fa'u 'o 'enau ngaahi fakamatala ki he fefakatau'aki ke mahino mo 'ata kitu'a 'a e ngaahi ngaue 'i he Aleapau. Na'e fokotu'utu'u 'a e ako ngaue ki he fefakatau'aki ki he kau 'ofisa ngaue 'o e fefakatau'aki moe kasitomu. Na'e toe fakahoko ha ako ngaue makehe ki hono hu mai 'o e me'alele kuo 'osi ngaue'aki, kiki pulu 'aisi pea mo hono hu atu 'o e tuna 'i he 'aho 28-31 Sanuali pea mo e 'aho 1 Fepueli 2019.</p> <p>7.Lava lelei hono fakahoko atu 'a e ngaahi fakamatala ki he fetu'utaki ki Tonga pea fakahu atu ki he Potungaue ki Muli ke tufaki atu ki he ngaahi hoa ngaue 'o fakatau ki he konga 6,9.2 'o e Aleapau 'i Fepueli 2019.</p> <p>8.Kau atu ki he ako ngaue fakafonua ki he liliu ki he totongi 'o e PACER Plus pea moe ngaahi lao ki he koloa (PSR) mei he HS 2012 ki he HS 2017 mei he 21-24 Sanuali 2019 'i he hotele Tanoa.</p> <p>9.Kau atu ki he fakataha 'o e ngaahi fonua ne fakamo'oni ki he PACER Plus 'i he 'aho 12-13 Siulai 2018 'i 'Apia,Ha'amoá. Na'e kau hono alea'i 'i he fakataha ni 'a hono tali 'o e</p>		
--	--	--	--

	<p>PACER Plus, founa ki he fefakatau'aki PACER Plus, naunau pea mo e polokalama fakafonua ki he PACER Plus.</p> <p>10.Kau atu ki he fakataha 'a e PACER Plus mo e ngaahi fonua na'e fakamo'oni 'i he 'aho 15-16 'Okatopa 2018 'i Solomone. Na'e hoko atu ki heni 'a e ako ki he UNCTAD 'i he 'aho 17-18 'Okatopa 2018.</p> <p>11.Katu atu ki he fakataha PACER Plus 'i Suva,Fisi 'i he 'aho 10 Me 2019. Na'e kau hono alea'i 'i he fakataha ni 'a e ASYCUDA, fa'u 'o e ngaahi makatu'unga pea moe ngaahi naunau ki he PACER Plus ki he fonua 'oku nau fakalele.</p> <p>12.Kau atu ki he fealea'aki 'i he vaha'a 'o e Pule'anga Nu'usila mo e Pule'anga Tonga 'i Nuku'alofa ni 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 2018. Na'e fakahoko 'e he Potungaue ha ngaue ki he mateuteu 'a Tonga ke fakamo'oni ki he aleapau PACER Plus.</p> <p>13.Na'e tali 'e 'Aositelelia mo Nu'usila 'a e kole tokoni fakatekinikale ki hono fokotu'u 'o e sisitemi ki he ASYCUDA. Ko e fakapa'anga eni 'e 'Aositelelia mo Nu'usila 'a e fokotu'utu'u ki he polokalama ngaue ASYCUSA World</p>		
--	---	--	--

	<p>‘i he pa’anga makehe mei he PACER Plus.</p> <p>Aleapau Fefakatauáki á e Pasifiki (PICTA):</p> <p>1.Fakakakato ‘a e fehu’i savea ki hono vakai’i ‘o e PICTA Rules of Origin (RoO) ‘o kau ki ai ‘a e ngaahi tanaki mai ‘a e ngaahi hoa ngaue. Na’e fakahu atu ‘a e ngaahi fehu’i kuo kakato ki he tokotaha fale’i na’e fakangaue’i ‘e he PIFS ‘i he ‘aho 19 ‘o Sune 2019.</p> <p>2.Na’e ma’u mai mei he PIFS ‘a e fuofua lipooti fakaangaanga ki Tonga ‘i he ‘aho 21 ‘o ‘Aokosi 2018, ‘a ia na’e ha mai ai ‘a e fakaikiiki ‘o e ngaahi fiema’u ‘a e PICTA ke fakahoko pea moe ngaahi fakalelei fakalotofonua ‘oku fiema’u ke malava ke fefakatau’aki ‘a Tonga ‘i he PICTA.</p> <p>3.Hokohoko atu ‘a e fealea’aki moe PIFS ‘i hono fakalelei’i ‘o e PICTA ke fakapapau’i ‘oku mahino’i ‘a e ngaahi ngaue ‘e he ngaahi ngaue’anga ‘oku ‘i ai honau fatongia ke tokonia ‘a Tonga ‘i he malumalu ‘o e Aleapau. Na’e fa’u heni ha fokotu’utu’u ngaue ‘o ha ai ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Potungau pehe ki he taimi ke fakakakato ai.</p> <p>Sisitemi Fefakatauáki á e Kautaha Fefakatauáki á Mamani (WTO):</p>		
--	---	--	--

	<p>1.Na'e kau atu 'a Eerlina 'Alipate ki he fakataha hono 36 'i Siniva ki he kau memipa 'o e WTO 'i he 'aho 16-20 Siulai 2018 'i Siniva,Switzerland. Na'e kau heni hono siofi ha founa ke fakalalakaka ai 'a e lipooti 'a Tonga pea mo 'ilo lahi ange ki he ngaahi fakalalakaka fakamuimui taha 'oku hoko 'i he WTO.</p> <p>2.Kakato 'a e fakataha moe Potungaue Ngoue moe Vaotata,Potungaue Tukahau moe Kasitomu ke fakapapau'i 'a kinautolu 'e fakahoko ki ai 'a e fetu'utaki 'i he aleapau SPS pea moe fefakatau'aki. Fengaue'aki mo e sekelitali WTO ke 'oatu 'a e ngaahi fakamatala ki he faka'eke'eke ki Tonga ni.</p> <p>3.Lava lelei hono fakahu atu 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo kinautolu 'oku fakahoko ki ai 'a e faka'eke'eke 'i he aleapau ki he Technical Barriers to Fefakatauáki, Sanitary aPhytosanitary, Fefakatauáki Facilitation, Fefakatauáki Related Faú Koloa í he Ílo Fakaátamai aFefakatauáki in Services 'i he 'aho 12 'Okatopa 2018 pea moe 20 Fepueli 2019.</p> <p>4.Na'e ma'u faingamalie 'a e va'a ngaue ke fakataha mo e World Cuoms Organization (WCO) pea moe WTO Fefakatauáki Facilitation Agreement 'i</p>		
--	--	--	--

	<p>he misiona ki hono ‘analaiso ‘o e ngaahi ngaue ‘oku te’eki malava ke fakahoko ‘i he ‘aho 10 ‘o Sepitema 2018. Na’e alea’i heni ‘a e ngaahi fiema’u tokoni fakatekinikale ke malava ‘o fakahoko ‘a e Aleapau ‘i hano tali ‘e Tonga ni.</p> <p>5.Fokotu’u ‘o e kulupu ngaue ki he fakalalakaka faka’ekonomika ‘o e fefakatau’aki (TEDWG) pea mo e komiti ngaue ‘a e kapineti ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni kapineti fika 149 ‘i he ‘aho 18 Siulai 2018. ‘Oku lolotonga vakai’i ‘ e he va’a ngaue ‘a e kau memipa ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha fakafofonga mei he ngaahi hoa ngaue.</p> <p>6.Kau atu ki he ako taimi nounou fakafonua ki he tu’utu’uni ngaue ‘i he fefakatau’aki WTO ‘i he ‘aho 17-21 Sepitema 2018 ‘i ‘Apia,Ha’amoá ‘a ia na’e fakapa’anga ‘e he WTO ‘o kau atu ki ai ‘a e fakafofonga ‘e toko fa mei Tonga ‘o kau ki ai ‘a:</p> <ul style="list-style-type: none"> (i) Mrs. Elaine Havealeta, Potungaue Toutai (ii) Mr. Mohulamu Lolomana’ia, Potungaue Tukupau mo e Tute (iii) Mr. Savia ‘Atuekaho, Potungaue Fefakatau’aki & Fakalalakaka Faka’ekonomika 		
--	---	--	--

	<p>(iv) Ms. Lakai Fonua, Tonga Chamber of Commerce and Industries</p> <p>7.Kakato ‘a e fakataha mo e ngaahi Potungau ‘a e Pule’anga, sosaieti sivile pea moe kau fakafofonga mei he pisinisi taautaha ke fakaha mai ‘enau ngaahi fiema’u tokoni fakatekinikale ‘i he fefakatau’aki mo ‘enau ngaahi fiema’u tokoni ke langa hake ‘enau pisinisi. Na’e malava ai ke fakahu atu ‘a e ngaahi fiema’u ki he 2019-2020 ki he WTO ‘i he ‘aho 1 Novema 2018.</p> <p>8.Fakahoko ‘a e fuofua fakataha ‘a e TEDWG ‘i he ‘aho 18 Tisema 2018 ke alea’i ‘a e ngaahi ‘isiu fekau’aki mo e PACER Plus, PICTA, iEPA, Aleapau mo Ha’amoá, ngaahi ngaue ki he maketi mo hono faka’ai’a’i ‘o e hu atu ‘o e koloa.</p> <p>9.Kau atu ki he ako ngaue ‘a e Tonga National Workshop ki he WCO mo e ako ki he taimi ‘i he ‘aho 11-15 Ma’asi 2019 ‘i he Tungi Colonnade.</p> <p>10.Lava lelei hono fakahoko ‘o e ako ngaue fakafonua ki he WTO pea moe ngoue ‘i he ‘aho 15-17 ‘Epeleli 2019 ‘i he hotele Tanoa pea moe Fale ‘o Tonga. Na’e fakahoko eni ‘i he tokoni fakatekinikale mai ‘a e WTO pea na’e kau mai ki ai ‘a e toko 29.</p>		
--	--	--	--

	<p>11. Teuteu mo hono fakahu atu ‘o e lipooti ‘i he malumalu ‘o e aleapau ‘a e WTO ki he fefakatau’aki ‘i he ‘aho faka’osi ki hono fakahoko ‘o e Kalasi B pea mo fakaha atu ‘a e liliu. Fakahoko ‘a e fakataha mo e Potungaue Tukahau mo e Tute pea moe MAFF ‘i he kalasi ni pea moe ngaahi fiema’u tokoni fakatekinikale ke malava ‘a hono tali mo fakahoko ‘o e Aleapau.</p> <p>12. Na’e kau atu ‘a Eerlina ‘Alipate mei he Potungaue ki he fakataha hono 38 ‘o e kau memipa WTO ‘i he ‘aho 6-10 Me 2019 ‘i Siniva, Switzerlapea mo fakafofonga’i ‘a Tonga ‘i hono alea’i ‘o e Symposium hono 3 ‘i he fefakatau’aki pea moe ngaahi fakatamaki fakaenatula ‘i he ‘aho 10 Me 2019.</p> <p>13. Na’e kau atu ‘a e Tokoni PULE NGAUE, Pauline Siasau mei he Va’a Fefakatau’aki ‘o e Potungaue ki he uike WTO ‘i Siniva na’e fakahoko ‘i he ‘aho 6-10 Me 2019 ‘i Siniva, Switzerland.</p> <p>14. Tufa ‘o e lipooti fakaangaanga mei he WTO ‘i he fefakatau’aki pea moe fakatamaki fakaenatula ki he ngaahi hoa ngaue lolotonga ‘a e fekumi. Na’e kakato hono fakahu atu eni ki he WTO ‘i he ‘aho 5 Ma’asi 2019.</p>		
--	---	--	--

	<p>15.Fakahu atu ‘a e fokotu’u ki he aleapau ki he fefakatau’aki ‘i he vaha’a ‘o e Pule’anga Tonga pea mo Ha’amoá ki hono hu atu ‘o e meleni. Na’e ‘ohake ‘a e aleapau ni ke ne fetongi fakataimi ‘a e PICTA ke lelei ma’a Tonga ‘i hono to’o ‘o e tute ‘i he hu atu ‘a e meleni ki Ha’amoá.</p> <p>Sekelitali ki he kau taki ó e Pasifiki(PIFS):</p> <p>1.Na’e malava ‘e he ‘ofisi ‘o e PIFS ‘i Siniva ‘o fakahoko ‘a e fiema’u fakapa’anga ki hono vakai’i ‘o e tu’unga mateuteu ‘a Tonga ki he fefakatau’aki faka’ilekitulonika ‘i he kole tokoni fakatekinikale na’e fakahu ki he UNCTAD. Ka neongo ia na’e ‘ikai ke malava ‘a Tonga ‘o kau atu ki he tokoni fakapa’anga ni pea na’e kole ai ki he ‘ofisi ke nau kumi mai ha hoa tokoni fakalalakala ke tokoni’i ‘a Tonga. Na’e tali ‘e he Pule’anga ‘Aositelelia ke ne fakapa’anga ‘a e polokalama ngaue ni.</p> <p>2.Lava lelei hono fakangaue’i mai ‘a Sven Callebaut ke hoko koe tokotaha fale’i ke ne fakahoko ‘a e polokalama ngaue ni. Na’e hoko leva ‘a Piveni Piukala pea mo Kathleen Walters koe ongo ‘ofisa ngaue fakalotofonua ia ke na fokotu’utu’u ‘a e ngaahi fakataha moe ngaahi hoa ngaue tefito ‘i Tonga ni pea mo ‘oatu ‘a e ngaahi fakamatala</p>		
--	--	--	--

	<p>fekau'aki mo e polokalama ngaue ni 'i hano fiema'u 'e he tokotaha fale'i.</p> <p>Aleapau Fakataimi ki he Fengaueáki Fakaékonomika (iEPA):</p> <p>1.Na'e fakahu atu 'e Tonga 'enau loto ke toe hoko atu 'a e fealea'aki 'i he IEPA pea mo Fisi, Papua Niukini pea mo e EU 'i Sune 2018.</p> <p>2.Fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakafonua 'i he polokalama ngaue Fefakatauíki Com II 'o fakataumu'a ke tokoni'i 'a Tonga ke teuteu ki he kau atu moe fakahoko 'o e iEPA. Na'e fakahoko 'a e polokalama ngaue ni ke tokonia 'a e Pule'anga Tonga.</p> <p>3.Lava lelei hono fakahoko 'a e ako fakafonua ki he ngaahi tu'unga fakalao mo e fiema'u tukuhau 'i he Aleapau ki Tonga ni. Na'e fakahoko 'a e ako ni 'e John Downes pea mo Michael Dunn 'i he hotele Tano'a pea na'e kau mai ki ai 'a e fakafofonga mei he ngaahi potungaue 'a e Pule'anga, sekitoa taautaha pea mo e sosaieti sivile.</p> <p>Kautaha ki he Ngaahi Fonua ó Áfilika, Kalipiane mo e Pasifiki (OACPS):</p> <p>1.Kau atu ki he fakataha ACP 'i he 'aho 22-24 'Okatopa 2018 'i Brussel, fakataha 'a e kau minisita ACP mo e komiti fefakatauíki 24-25 'Okatopa</p>		
--	---	--	--

	<p>2018, fakataha hono 16 ‘a e ACP-EU 26 ‘Okatopa 2018 pea moe fakataha hono 6 ‘a e EU-Pacific EPA 24 ‘Okatopa 2018 ‘a ia na’e kau atu ki ai ‘a Edgar Cocker, Pauline Siasau ‘o fakafofonga’i ‘a e Minisita.</p> <p>2.Lava lelei hono fakahu atu ‘a e toe tanaki ‘a Tonga ki he tohi kole ki he Joint Kata ‘a ia na’e fakahu atu mei he ngaahi fonua ‘oku nau ngaohi e kava ‘i he Pasifiki. Na’e taki ‘a e polokalama ngaue ni ‘e Vanuatu pea poupu ki ai mo e ngaahi fonua kehe ‘i he Pasifiki ‘o kau ki ai ‘a Tonga ni.</p> <p>3.Na’e lava lelei hono fakangaue’i ‘a John Downes pea mo Michael Dunn ko e ongo fale’i ‘e 2 ke na fakahoko ‘a e polokalama ngaue tokoni’i ‘o e kau ma’u mafai ‘i Tonga ‘i he tali mo teuteu ke fakahoko ‘a e IEPA ‘i he poloseki FefakatauaákiComII. Ko e taumu’a ‘o e polokalama ngaue ni ke fakahoko hano vakai’i fakalao ‘o e ngaahi lao fakalotofonua ke fakapapau’i ‘oku fakatatau ki he ngaahi fatongia ‘i he alepau. Na’e fakahoko ‘e he Potungaue ‘a e fakataha moe ngaahi hoa ngaue ‘i Tonga ni ‘o kau ki ai ‘a e pule’anga,sekitoa taautaha pea mo e sosaieti sivile ke tanaki mai ha ngaahi fakamatala ke tokoni ki he ngaue ni.</p>		
--	--	--	--

	<p>Sekelitali ki he Kominiueli (CommonwealSecretariat):</p> <p>1.Fetu’utaki moe British andards Initiative (BSI) ke ma’u mai ha tokoni fakatekinikale pea mo hono langa hake ‘o e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a Tonga ni. Na’e lesisita ‘a Tonga ke hoko ko e memipa CSN ‘i he ‘aho 26 Fepueli 2019.</p> <p>Kautaha Fakamamani lahi ki he ngaahi tuúnga ó e koloa (ISO):</p> <p>1.Kau atu ki he ako ‘i he ISO Services Disruptive Digital Fefakatauíki ‘i Singapoa ‘i he ‘aho 24-25 Sune 2019. Na’e fakapa’anga ‘e he andards ‘Aositelelia ke kau atu ‘a Sandradee Fifita,Pauline Siasau,Tevita ‘Aho,Viliami Fakasi’i’eiki,Sevenitini Toumo’ua.</p> <p>Ngaahi me’a makehe</p> <p>1.Fakahu atu ‘a e kole faka’ofisiale ki he Pangike ‘a mamani ke tokoni’i ‘a Tonga ni ‘i hono fa’u ha palani ki he ngaahi alepau ki he fefakatau’aki 2019-2030 pea mo fa’u ha ngaahi makatu’unga ngaue ki hono fokotu’u ‘o e komiti fakafonua ki hono fakahoko ‘o e fefakatau’aki (NCTF) pea moe ngaahi fokotu’utu’u ngaue ke fa’u ha palani mo ha ngaue.</p>		
--	--	--	--

2.2.7 Polokalama Ngaue 'a e Kakai

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a'usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha'u
1.1 Ke tali 'e he Kapineti 'a e Lao fakaangaanga ki he Va Fakangaue 2018 pea fakahu atu ki he Fale Alea.	1. Kakato 'a e fakataha moe ngaahi hoa ngaue 'i Tongatapu. 2. Fakama'opo'opo faka'osi 'o e Lao Fakaangaanga ki he Va Fakangaue 2018 'o makatu'unga 'i he ngaahi talatalanoa na'e fakahoko pea moe tu'utu'uni ngaue.	1. Na'e hoko 'a e faikehekehe fakapolitikale ke ne uesia 'a e fokotu'utu'ungaue ki he va fakangaue.	1. Muimui'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaue ki he ERB 2018 'i Fale Alea 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai (FY2019/20).
1.2 Fakamo'oni aleapau ki he konivesio 'o e ILO No.138 & No.182	1. Kakato 'a e ngaahi fakataha mo e ngaahi hoa ngaue 'i Tongatapu mo e 'otumotu fekau'aki mo e konivesio No.182 & No.138 2. Tali 'e he Kapineti 'a e pepa tu'utu'uni ngaue na'e fakahu atu ke tau kau ki he fakamo'oni 'o e konivesio No.182	1. 'Ikai ha tokotaha ngaue fakatekinikale ke ne fakahoko 'a e ngaue ki he ngaahi tu'unga fakangaue.	1. Kole ki he Kapineti ke nau tali hono toe fakahu atu 'a e pepa tu'utu'uni ngaue ke fakamo'oni ki he konivesio No.182 'i he ta'u fakapa'anga hoko mai (FY2018/19).
1.3 Lipooti ILS (Konivesio na'e te'eki tali/Savea fakalukufua fakata'u/ngaahi founa ngaue fo'ou toe tanaki mai)			
1.4 Sivi'i 'a e ngaahi tohi kole visa mei muli 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga pea mo tali 'a e ngaahi fokotu'u atu.	1. Peseti 'e 100 hono tali 'a e ngaahi fale'i fekau'aki moe ngaahi tohi kole visa muli.		
2.1 Tauhi ma'u pe 'a e tanaki'anga fakamatala fekau'aki mo e ngaue ke maau.	1. Kakato 'a e savea ki he ngaue 2018. 2. Fakahoko 'a e savea ki he ngaue 2018.	1. 'Ikai ha tokotaha ngaue fakatekinikale ke tokanga ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala. Femo'uekina 'a e kau ngaue 'i he ngaahi fakataha ki he ERB 2018 pea moe konivesio ILO No.182 & No.138.	1. Toe vakai'i 'a e fakamatala lolotonga fekau'aki moe ngaue kuo tanaki. 2. Fa'u ha fakamatala ke fakamatala'i 'a e ngaahi 'isiu tefito 'oku kei hoko 'i he ngaue.
2.2 Fa'u ha fakamatala ke fakahoko ha misiona ke fekumi ki he ngaahi 'isiu 'oku lolotonga hoko ki he ngaue.			
3.1 Fakahoko 'a e ngaue mo e fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki fakafonua.	1. Fakahoko 'a e ngaahi fakataha lolotonga 'a e talatalanoa ki he ERB	1. Na'e hoko 'a e faikehekehe fakapolitikale ke ne uesia 'a e	1. Toe vakai'i hono fokotu'u pea moe ngaahi fatongia 'o e komiti fakafonua tripartite 'i

	2018 pea moe konivesio ILO No.138 & No.182	fokotu'utu'u ngaue ki he va fakangaue. 2.Fakangatangata 'a e tokolahi 'oku lesisita ki he ngaahi hoa ngaue fakasosiale ke fakalelei'i hono fakafongata'i mai ki he komiti fakafonua tripartite.	he ta'u fakapa'anga hoko (2019/20). 2.Fakangaue'i ha tokotaha ngaue te ne malava 'o fakahoko 'a e ngaue ki he ngaue taau pea mo e fokotu'utu'u ngaue ki he fetalanoa'aki 'a e ngaahi hoa ngaue fakasosiale. 3.Fakamahu'inga'i 'a e fakalalalaka 'a e ERB ke hoko ko ha makatu'unga ke faka'ai'ai mo fakahoko 'a e lesisita mai 'a e ngaahi hoa ngaue sosiale.
3.2 Fokotu'utu'u lelei 'a e kautaha moe kulupu kau ngaue ki hono faka'ai'ai 'o e ngaue taau	1.Tauhi lelei 'a e lekooti hono lesisita 'o e kau memipa 'o e kautaha ngaue. 2.Fakafongata'i 'a e Tripartite ki he ta'u 100 'a e ILC pea moe ILO. 3. Fakakakato 'a e fakataha fakakuata 'a e TNTCC.	1.Fakangatangata 'a e lesisita mai 'o e ngaahi hoa ngaue fakasosiale kae malava ke toe lelei ange 'a e fakafongata mai ki he komiti fakafonua 'o e ngaahi hoa fengau'e'aki. 2.Lesisita 'a e ngaahi kautaha ngaue 'i he malumalu 'o e lao ki he ngaahi kautaha.	1.Ke toe fai ha sio ki ai 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou (FY2019/20) 2.Fakamahu'inga'i 'a e fakalalalaka 'o e ERB ke hoko ia ko ha makatu'unga ki hono faka'ai'ai 'o e lesisita pea mo toe lelei ange 'a e fakafongata mai ki he komiti TNTCC. 3.Vakai'i ha founa ngaue fo'ou ke faka'ai'ai 'a e kau ngaue moe kulupu ki he ngaue'anga.

2.2.8 Polokalama Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakataú'aki Lelei

Ola Ngāue	Ngaahi Ngāue kuo a'usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha'u
------------------	--------------------------------	--------------------------	----------------------------------

<p>1. Fokotu'u ha palani ngāue ke fakalalakaka hake mo faka'ai'ai e malu 'oe konisiuma.</p>	<p>1. Fakapaasi mei Kapineti 'a e Palani Ngaue kihe Hala Fononga 'o e Lao 'a e Konisiuma.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakalelei'i pea fakapaasi 'ehe Pule Ngaue 'a e Hala Fononga kihe Lao e Konisiuma. • Fakahu 'a e ngaue ko'eni ki Kapineti pea fakapaasi mai mei Kapineti. <p>2. Lao kihe Fakafuofua 'o e Totongi Koloa 'oku fakahu kihe Komiti Lao</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakapaasi 'ehe Pule Ngaue pea moe 'Eiki Minisita 'a e Lao Fakaangaanga pea fakahu ki Kapineti. • Fakatonu lea 'ehe Komiti Lao 'a e Lao Fakaangaanga. <p>3. Tu'utu'uni kihe Fakafuofua 'o e Totongi Koloa na'e fakapaasi ia 'ehe Komiti Pule Fe'unga.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakahoko e ngaahi fakataha pea fakapaasi mei he Komiti Pule Fe'unga 'a e Tu'utu'uni Fakaangaanga. <p>4. Fakalelei'i e lisi 'o e ngaahi koloa 'oku pule'i pea fokotu'u atu moe lisi fo'ou</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakapaasi 'ehe Komiti Pule Fe'unga 'a e lipooti ki hono fakalelei'i e lisi 'o e ngaahi 	<p>1. Koe kau 'ofisa na'e ngaue kihe polokalama ni na'e 'ikai ke nau lava fakahoko honau fatongia kihe ngaahi 'uhinga fakafalemahaki.</p> <p>2. 'Ikai lava fakakakato e ngaahi tanaki mei he Pule Ngaue (PULE NGAUE) ke fakahu kihe Lao.</p> <p>3. Na'e mo'ua 'e tokotaha fale'i (TA) he ngaahi fatongia kehe pea na'e toloi kae'oua ke kakato e Lao kihe Fakafuofua 'oe Totongi Koloa.</p> <p>4. Na'e 'osi fa'u e palani ngaue fakaangaanga ka na'e te'eki ke faka'osi makatu'unga mei he ngaahi ngaue kehe ne fakakakato.</p> <p>5. Na'e 'ikai ke lava ke fakahoko ha ngaue makatu'unga mei he 'ikai ke ma'u e tokotaha loea kihe Va'a Tu'utu'uni Ngaue.</p> <p>6. Toe toloi e ngaue kihe Lao ki hono Malu'i e Konisiuma.</p>	<p>1. Fakapaasi mei Kapineti 'a e Palani Ngaue kihe Hala Fononga 'o e Lao 'a e Konisiuma.</p> <p>2. Fa'u e lao fakaangaanga pea fakahu ki Kapineti.</p> <p>3. Fekumi kihe taimi 'e faingamalie ai e tokotaha fale'i ke tokoni ki hono fa'u e tu'utu'uni.</p> <p>4. Fakakakato e ngaue kihe palani ngaue pea moe tokotaha fale'i ke fakahoko e ngaahi fakalelei.</p> <p>5. Fengaue'aki pea mo e Va'a Tu'utu'uni Ngaue ki hono fakakakato e Lao ki hono Malu'i e Konisiuma.</p>
---	--	---	---

	<p>koloa ‘oku pule’i pea moe lisi fo’ou na’e fokotu’u.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fa’u e palani ngaue pea fakamo’oni moe konituleki. <p>5. Kakato e Lao ki hono Malu’i e Konisiuma</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fa’u e palani ngaue pea tanaki mai moe ngaahi ngaue kehe. • Fakahu e ngaahi tanaki mei he Pangike Fakalalakalaka ‘a ‘Esia. • Fakahoko e fakataha pea moe ngaahi Potungaue kehekehe. • Fakapaasi ‘ehe Pule Ngaue pea moe ‘Eiki Minisita ‘a e Lao Fakaangaanga. <p>6.Kakato e ngaue kihe Tu’utu’uni ki hono Malu’i e Konisiuma</p>		
<p>2. Fokotu’u ha palani ngāue ki hono fakaivia e konisiuma pea ke fakalalakalaka ‘enau ‘ilo moe taukei.</p>	<p>1. Fokotu’u e palani ngaue kihe fakalalakalaka ‘o e ‘ilo moe taukei ‘a e Konisiuma</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ngaue’aki e ongo kautaha telefoni TCC mo e Digicel ke fetu’utaki fakamahina kihe kakai ‘aki e ngaahi tohi (SMS text). • Fakahoko e tu’uaki tu’o ua he ‘aho pea fakahoko e polokalama letio fepotalanoa’aki faka-mahina pea mo e Radio Broadcom. • Fakahoko e polokalama televisone faka-kuata pea mo e Letio Tonga. 	<p>1. ‘Ikai fa’a lava ‘o fakahoko fakalelei e ngaahi polokalama ke fakalalakalaka e ‘ilo mo e taukei ‘a e ngaahi ‘apiako makatu’unga mei he tokosi’i e kaungaue pea moe faingamalie fakame’alele.</p> <p>2. ‘Ikai ke ‘iai ha tokotaha pau ke fakahoko e ngaue (‘ataa e lakanga). Koe ‘ofisa na’e tokanga’i e ngaue ko’eni na’e fakahiki ia ki ha lakanga ‘e taha ka na’e to’o pe taimi ke ngaue kihe ngaahi polokalama.</p>	<p>1. Fiema’u ke tu’uaki e lakanga ko’eni.</p> <p>2. Ngaue ki he fakaikiiki ki hono malu’i e konisiuma mo e ngaahi fakamatala ‘a e Potungaue ‘i he peesi ‘initaneti.</p> <p>3. Hokohoko atu pe ngaue ki hono fakahoko e ngaahi polokalama ke fakaivia e ‘ilo moe taukei ‘a e konisiuma ke faka’ilonga’i ‘aki e ‘aho fakamamani lahi ‘o e Konisiuma.</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • Kau atu kihe Faka'ali'ali koloa 'oku fakahoko 'i Tongatapu, Vava'u, Ha'apai pea mo e ongo Niua. • Kau atu kihe 'Aho Fakamamani Lahi 'o e Me'akai pea mo e Potungaue Ngoue. • Fa'u e ngaahi naunau fakaako hange ko e fanga ki'i tohi fakamatala (brochure) moe ngaahi papa faka'ilonga (banners). <p>2. 'Aho Fakamamani Lahi 'o e Konisiuma:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Faka'ilonga'i e 'Aho Fakamamani Lahi 'o e Konisiuma 'aki e ngaahi polokalama metia pea mo e ngaahi papa faka'ilonga. <p>3. Hokohoko e ngaue ki hono fakalelei'i e Metia Fakasosiale pea mo e peesi 'initaneti:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hokohoko hono fakalelei'i e metia fakasosiale pea mo e peesi 'initaneti. <p>4. Fengaue'aki fakataha pea mo e Potungaue Tukahau ki he ngaahi polokalama 'e fakahoko he ngaahi kolo 'i Tongatapu 'i Mē mo Sune.</p>		<p>4. Fakahoko ha polokalama ako 'a e kaungaue kihe fakalalakala e peesi 'initaneti mo e peesi he metia sosiale (facebook).</p>
--	---	--	---

<p>3. Ke 'iai ha palani ki hono fakahoko e polokalama ngāue ki he fakafuofua 'oe totongi koloa.</p>	<p>1. Fakahoko e ngaue kihe ngaahi totongi kihe ngaahi koloa 'oku pule'i fakatatau kihe Komiti Pule Fe'unga.</p> <p>2. Fakalelei'i pea fakataha'i e ngaahi totongi ki he ngaahi koloa 'oku pule'i 'o tukuange ki he kakai he mahina kotoa pe.</p> <p>3. Hokohoko e ngaue ki hono tanaki mai e ngaahi fakamatala mei he Kasitomu ki he ngaahi koloa hū mai 'oku pule'i.</p> <p>4. Fakahoko e ngaue ki hono Fakalelei'i e ngaahi totongi 'o e tekisi (taxi), totongi pasi mo e ngaahi me'alele haea (heavy lorry hires)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fa'u e palani ngaue pea mo e konituleki ke fakamo'oni 'a e e tokotaha fale'i. • Fakahoko e fakataha mo e kakai pea fa'u e lipooti 'o 'ave kihe Pule Ngaue. <p>5. Fakahoko e ngaue kihe fakalelei'i e totongi faka-mahina 'o e lolo pea mo e totongi faka-kuata 'o e kasa</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakahoko e ngaue ki he totongi faka-mahina 'oe lolo moe totongi faka-kuata 'oe kasa ke fakapaasi 'ehe Komiti Pule Fe'unga pea ke tufa ki he ngaahi kupu felave'i. 	<p>1. Fiema'u ke maau e ngaahi fakamatala mei he ngaahi falekoloa pea mo e kau hū koloa mai kimu'a pea toki fakahoko kihe kakai.</p> <p>2. 'Ikai ke 'iai ha tokotaha ngaue ke tanaki mai e ngaahi fakamatala mei he kasitomu.</p> <p>3. 'Ikai ke 'iai ha kaungaue ke nau fakahoko e ngaahi ngaue 'oku fiema'u.</p> <p>4. Fakafalala ki he tokotaha fale'i kihe lolo ke ne fakahoko e ngaue ki hono fakalelei'i e totongi faka-mahina moe faka-kuata.</p> <p>5. Lahi e ngaue 'ave ke fakahoko 'e he 'Ofisa he tafa'aki kihe ngaahi fakamatala faka-tekinolosia.</p>	<p>1. Fiema'u ke ma'u e ngaahi fakamatala ke tokoni ki he va'a fakafuofua e totongi 'o e koloa ke fakahoko 'enau ngaue koe savea 'o e ngaahi maketi.</p> <p>2. Fokotu'u ha founa ngaue ke femahino'aki kiai 'a e timi 'oe va'a ni.</p> <p>3. Fakakakato e ngaue ki hono fakalelei'i e Lao ki hono Malu'i e Konisiuma.</p> <p>4. Fiema'u ke tapuni e ngaahi lakanga 'oku 'ataa.</p> <p>5. Fakahoko ha polokalama ako fakalalaka ki hono fakahoko e ngaue ke fakalelei mei he Va'a Fakafuofua e Totongi 'o e Koloa.</p> <p>6. Hokohoko e polokalama ako fakalalaka kihe 'ofisa fakafuofua kihe ngaahi totongi 'a e lolo moe kasa.</p> <p>7. Muimui'i hono fokotu'u ha tanaki'anga fakamatala kihe polokalama ko'eni.</p> <p>8. Fiema'u ke fai ha ngaue ke fakalelei'i e tu'unga lolotonga 'o e ngaahi koloa moe sevesi 'oku pule'i.</p>
---	---	--	---

	<ul style="list-style-type: none"> • Fa’u e fanongonongo moe ngaahi totongi fo’ou ke tala he letio pea fakahu ki he peesi metia sosiale ‘a e Konisiuma pea mo e peesi ‘initaneti ‘a e Potungaue. <p>6. Fakahoko e ngaue fakata’u tolu ki hono fakalelei’i e lolo pea mo e kasa.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakapaasi ‘ehe Komiti Pule Fe’unga e lipooti fakata’u ‘a e lolo. • Koe temipeleti kihe totongi fo’ou kuo ‘osi fakakau ia kihe totongi fo’ou faka-mahina ‘a e lolo pea faka-kuata ‘a e kasa. <p>7. Fokotu’u mo fakahoko e tanaki’anga fakamatala ki hono fakamalohi’i e kau pisinisi ke muimui kihe ngaahi tu’utu’uni ‘a e Potungaue.</p> <p>8. Fakahoko e palani ngaue kihe Komiti Pule Fe’unga</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ui e ngaahi fakataha pea teuteu’i e ngaahi pepa fakataha. • Ngaue faka-sekelitali ki he ngaahi fakataha ‘a e Komiti Pule Fe’unga. • Fakahoko lelei e ngaahi fakataha ‘a e Komiti Pule Fe’unga fakataha moe ngaahi tu’utu’uni ki hono fakalelei’i e temipeleti fakata’u ‘a e Lolo pea moe Kasa. 		
--	--	--	--

2.2.9 Polokalama Vakai'i 'o e Fakahoko Ngāue 'o Fakatatau ki he Lao

Ola Ngāue	Ngaahi Ngaue kuo a'usia	Ngaahi Matavaivai	Hala Fononga ki he Kaha'u
1. Palani 'o e 'a'ahi atu ki he ngaahi pisinisi 'o fakapapau'i 'oku nau fai pau ki he Lao 'o e Laiseni Pinisini, Lao 'o e Ngaahi Kautaha pea moe Lao ki he 'Inivesimeni Muli.	1. Koe 'a'ahi fakakatoa 'e 1,267 na'e fakakakato mei he taketi fakalukufua koe 2,060. Koe taketi ki Tongatapu koe 1,240 'aia koe peseti ia 'e 80% e fika fakakatoa 'o e ngaahi pisinisi kuo lesisita.	1. Ma'u mai moe ngaahi lipooti mei he ngaahi 'otu motu, koe ongo Niua pe 'oku 'ikai ke ma'u ha lipooti mei ai he 'oku 'ikai ke 'iai ha 'ofisa 'oku ngaue ai.	1. Fiema'u ke fakalelei'i ange hono muimui'i e ngaahi lipooti moe founa lipooti mei he 'otu motu fakataha moe ngaahi founa ngaue ke fakahoko.
2. Fakahoko hono vakai'i mo tesi 'o e ngaahi pausa moe pamu lolo.	2. Koe pamu lolo fakakatoa 'e 1,511 na'e vaka'i 'aia 'oku laka ia he taketi koe 888 he piliote faka-ngaue ko'eni, koe ha ngaahi fika ko 'eni 'oku kau kiai moe ngaahi pamu lolo na'e fakata'e'aonga'i pea toe sivi tu'o ua ke fakapapau'i 'oku tonu.	2. Neongo kuo vakai'i e ngaahi pausa moe pamu lolo ka 'oku te'eki ke sivi mo fua e ngaahi loli tangike lolo 'oku ne tufaki e lolo kihe ngaahi pausa.	2. Lolotonga fai e ngaue ki hono fekumi ha polokalama ako ki hono sivi mo fua e ngaahi loli tangike lolo.
3. Fokotu'u e palani ki hono muimui'i e ngaahi 'a'ahi ne 'osi fakahoko.	3. Koe 'a'ahi fakakatoa 'e 1,139 na'e muimui'i 'aia 'oku laka ia he taketi fakalukufua koe 1,000 ki he piliote faka-ngaue ko'eni.	3. NA	3. NA
4. Fokotu'u 'a e Komiti Ngaue 'a e Pule'anga.	4. Koe 'a'ahi fakakatoa 'e 365 na'e fakakakato 'aia 'oku laka ia he taketi koe 264. Koe ngaahi 'a'ahi 'oku fakahoko tu'o ua he uike 'o lele mei Siulai 2018 ki Sune 2019.	4. Na'e malava ke a'usia 'a e taketi ki he ta'u faka-ngaue 2018-2019.	4. Fakahoko e fakataha faka-kuata pea mo e ngaahi Potungau 'a e Pule'anga ki hono teuteu'i e palani ngaue ki he ngaahi 'a'ahi faka-kuata.
5. Fakahoko ha ako ngaue fakakuata ki he kau ngaue lolotonga.	5. Na'e lava 'o fakahoko e polokalama ako 'e 4 'aia koe taketi ki he piliote faka-ngaue ko'eni koe 4. Na'e fakahoko moe ngaahi fakataha moe polokalama ako 'i Siulai ki Sepitema 2018 pea na'e fakataumu'a e ngaahi polokalama ako kihe Lao ki hono Pule'i 'o e Totongi Koloa mo e Totongi Ngāue pea moe Lao ki he Fua Mamafa moe Ngaahi Fua Kehekehe.	5. NA	5. Fiema'u ke palani'i fakalelei e ngaahi polokalama ako lolotonga e ta'u.

	Na'e fakahoko 'e he TBEC 'a e polokalama ako ki he talitali kakai mei 'Okatopa ki Tisema 2018 'o kau ai moe 'ako lea faka-Siaina ke mahino e fetu'utaki moe ngaahi pisinisi.		
Lesisita 'o e Launga: Fokotu'u ha founa ngaue 'oku faingofua ma'ae kasitoma pea lava 'o lesisita mo muimui'i fakalelei 'enau ngaahi launga. 1. Fokotu'u ha kanita ke ne tali mo lesisita 'a e launga.	1. Fokotu'u e kanita ki hono tali moe lesisita 'a e launga 'a e kasitoma.	1. N/A	1. N/A
2. Tali 'a e palani ki hono fakatotolo 'o e ngaahi launga.	2. Lolotonga lele e ngaue ko'eni 'o fakatatau ki he Lao moe Tu'utu'uni ki hono Malu'i e Konisiuma.	2. N/A	2. N/A
3. Fakahoko fakakuata 'a e ako ngaue ki he tu'utu'uni ngaue.	3. N/A	3. N/A	3. Fiema'u ke palani'i fakalelei e ngaahi polokalama ako he lolotonga 'a e ta'u.
4. Hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi launga kuo malava ke solova mo ngaue ki ai.	4. Koe launga fakakatoa 'e 581 na'e lesisita he va'a ngaue ko'eni kihe piliote faka-ngaue ko'eni pea koe peseti 'e 48 na'e 'osi solova. Koe peseti 'e 4 mei he toenga e ngaahi launga na'e 'ave ia ki he ngaahi Potungaue kehe 'oku 'iai 'enau mafai fakalao ke tokangaekina e ngaahi launga koia. Koe fakakatoa e ngaahi launga kuo ma'u, koe peseta 'e 25 koe launga he totongi koloa, peseti 'e 12 koe launga he ngaahi sevesi, peseti 'e 6 koe 'isiu fekau'aki moe koloa kuo ta'e'aonga pea hala ha faka'ilonga pea koe peseti leva 'e 1 koe ngaahi launga kehekehe pe.	4. N/A	4. N/A

5. Polokalama fakaivia e kakai (Letio)			
<p>Pule'i mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Palopalema:</p> <p>Fokotu'u ha founa ngaue ke fakalelei'i hono pule'i mo 'analaiso 'o e ngaahi palopalema</p> <p>1. 'Analaiso mo sivi'i ke tala 'a e ngaahi pisinisi 'oku lahi 'a e palopalema ai kae te'eki ke launga'i.</p>	<p>1. 'Oku tu'u 'i he tu'unga fakatu'utamaki 'a e ngaahi pisinisi 'e 20. Fakahu atu ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ke fakahoko 'a e ngaue fakalao ki ai 'i Siulai 2018 pea mo Sune 2019 fakataha moe ngaahi fakamo'oni 'o kau kiai e ngaahi foomu, ngaahi tohi fakatokanga moe ngaahi 'imisi ta 'o maumau kuo fakahoko. Koe taketi ki he fakalukufua e tu'unga fakatu'utamaki 'a e ngaahi pisinisi koe 4 ka ko 'eni kuo ma'u 'e 20 ia.</p>	<p>1. Fu'u loloa 'a e founa ngaue fakalao, fiema'u ke kakato mo tonu 'a e ngaahi fakamo'oni 'oku tanaki.</p>	<p>1. Fiema'u ke fokotu'u fo'ou 'a e founa ngaue ki he ngaahi ngaue fakalao pea mo toe talanoa foki mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ke fakapapau'i 'oku vave ange 'a e ngaue ki ai. To e fetalanoa'aki mo e 'Ofisa Lao fekau'aki mo e ngaahi fakamo'oni 'oku tanaki ke fakapapau'i 'oku tonu.</p>
<p>2. Fakahoko hono vakai'i 'o e ngaahi fakahoko fatongia ke toe lelei ange 'a e talangofua 'a e ngaahi pisinisi 'oku nau 'i he tu'unga 'ikai fiemalie.</p>	<p>2. NA</p>		

2.3 Puleí ó e Paánga

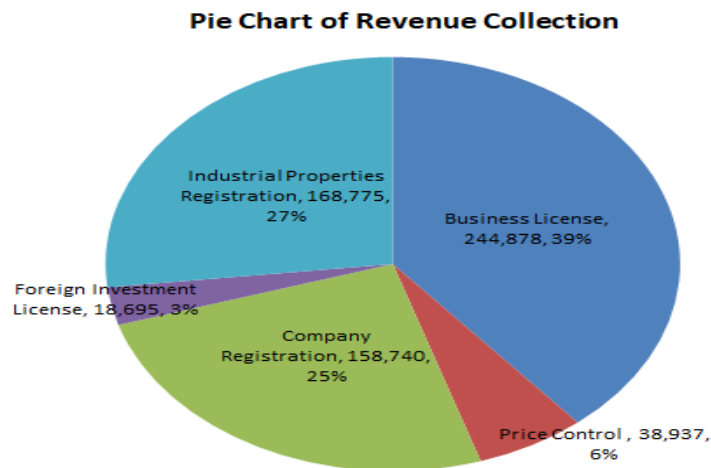
2.3.1 Tefitoí Fatongia:

Ko e Pule Ngaue ó e Potungaue pea tokoni ki ai pea mo e Vaá Ngaue ki he Paánga ‘oku fakafatongiaáki á hono teuteuí á e ngaahi fakamatala fakapaánga ki he taú fakapaánga á ia óku ngata í he áho 30 Sune 2019. Óku toe fakahoko foki é he Vaá Ngaue ki he Paánga á hono fakapapuí óku lelei á e ngaahi founa ngaue í loto í he Potungaue ke malava ó puleí áki á e paánga nague á e Potungaue pea kau ki ai á hono tokangaí lelei á e ngaahi koloa á e Potungaue, pehe ki hono fakapapuí óku fakahoko á e ngaahi fakatau koloa kotoa pe í he founa totonu pea óku lekooti pea fakahoko í he founa totonu ó fakatatau ki he ngaahi tuútuúni ngaue. Óku toe fakahoko foki é he Potungaue Átita á hono átitaí á e ngaahi ngaue fakapaánga á e Potungaue pea pehe ki he éne ngaahi fakamatala paánga. Ko e ngaahi fakamatala fakapaánga ki he taú fakapaánga ko éni naé teéki malava ke fakahoko á hono ‘atitaí.

2.3.2 Fakamatala ki he Paánga Hu Mai pea mo e ngaahi fakamole

Naé malava á e Potungaue ke tanaki mai á e paánga hu mai fakakatoa \$630,025 á ia ko e peseti ia é fitungofulu ma tolu ó e paánga hu mai naé palani ke tanaki é he Potungaue í he taú fakapaánga 2018/19. Óku óatu í he fakatata hon tolu í lalo á e fakaikiiki ki he ngaahi ngaue naé malava ó maú mei ai á e paánga hu mai á e Potungaue ki he taú fakapaánga 2018/19.

Fakatata 3 : Paánga Hu Mai á e Potungaue ki he taú 2018/2019.

2.3.3 Tuúnga ó e Paánga Ngaue ‘a e Potungaue ki he taú 2018/2019

Ko e paánga ngaue fakakatoa naé vaheí mai ki he Potungaue í he taú fakapaánga 2018/19 naé feúnga pea mo e \$7,708,400, ó hange ko ia óku ha í he tepile 8 hoko hake. Í he aú mai ki he ngataánga ó e taú fakapaánga naé ngaueáki pe é he Potungaue á e peseti é 70.6 , á ia koe peseti é 29.4 naé íkai ke ngaueí.

Tepile 8: Ngaahi Fakamole á e Potungaue ki he taú fakapaánga 2018/19

Fakafuofua ki he Patiseti mo e fakamole ki he 2018/19					
Kalasi ó e Fakamole	Úluaki Fakafuofua 2018/19 (\$)	Patiseti Fakaleleí 2018/19 (\$)	Patiseti Totonu 2018/19 (\$)	Paánga Hulu / Nounou (\$)	Paánga Hulu / Nounou %
Kau Ngaue tuúmaú	2,575,900	2,521,020	2,297,952	223,068	2.9%
Ngaue lau áho	374,900	278,000	60,084	217,916	2.8%
Folau mo e Fetuútaki	1,239,600	1,317,505	856,927	460,578	6.0%

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

Monomono ó e Ngaahi maumau mo e fakahoko ngaue	370,400	538,232	374865	163,367	2.1%
Fakataú ó e koloa mo e ngaahi sevesi	1,881,900	1,742,970	1,162,326	580,644	7.5%
Paánga Tokoni	235,800	220,800	61,360	159,440	2.1%
Paánga Talifaki	35,000	35,000	0	35,000	0.4%
Fakataú ó e Ngaahi Koloa	994,900	1,054,873	625,456	429,417	5.6%
Fakakatoa	7,708,400	7,708,400	5,438,970	2,269,430	29.4%

2.4 Fakataú ó e Koloa:

Óku óatu í he tepile hoko hake á e fakaikiiki ó e ngaahi fakataú lalahi naé fakahoko é he Potungaue lolotonga á e taú fakapaánga 2018/2019 í hono fakahoko ó éne ngaahi taumuá ngaue. Óku toe fakatokangaí foki ko e lahi taha ó e ngaahi fakataú ko éni naé íkai fakahoko í he founa ngaue totonu ó fakatataú ki he Tuútuúni Ngaue ki he Fakataú á e Puleánga pea óku kau ia í he ngaahi meá ke fakalelei í he taú fakapaánga ka hoko.

Tepile 9: Ngaahi Fakataú á e Potungaue naé fakahoko í he kuata taki taha í he taú fakapaánga 2018/2019.

	Ngaahi Ngaue naé tali	Kautaha	Mahina	Fakakatoa	Muimui/Íkai Muimui
Kuata Úluaki (Siulai-Sepitema 2018) ó e taú fakapaánga 2018/2019					
1.	Totongi ki he fakataú ó e sea, teniti mo e sea pelesitiki	Durga Lakshmi Manufacturing	Sepitema, 2018	\$9,969	Íkai Muimui
Kuata Ua (Ókatopa-Tisema 2018) ó e taú fakapaánga 2018/2019					
2.	Totongi ki he koniteina é tolu (3) ó e papa mo e ngeési puha papa pea mo e fafanga kelekele naé fakataú mai í he taú fakapaánga kuoósi	Pacific Forum Line	Ókatopa, 2018	\$19,991.13	Íkai Muimui
3.	Ngaahi á e meálele á e Éiki Minisita	Autosaver	Ókatopa, 2018	\$6,768	Muimui
4.	Toko taha fakamaketi kae nofo fonua í Nuúsila	Mr. Kamilo Áli	Ókatopa, 2018	NZD\$6,000	Íkai Muimui
5.	Toko taha fakamaketi kae nofo fonua í Nuúsila	Mrs. Tulua	Ókatopa, 2018	NZD\$6,000	Íkai Muimui
Kuata Tolu (Sanuali-Maási 2019) ó e taú fakapaánga 018/2019					
Naé íkai ke maú ha tali mei he Vaá Fakataú á e Puleánga í Fale Paánga ha tali ki he ngaahi kole fakataú naé fakahu atu í he kuata hono tolu (3)					
Kuata Fa (Epeleli-Sune 2019) ó e taú fakapaánga 2018/2019					
6.	Langa ó e fale Kokaánga maáe Tongiaki Melie á Fafine Lapaha	Kiwi Tonga Ltd	Épeleli, 2019	\$333,825.61	
7.	Fakalelei ki he Lao Fakaangaang ki he Va Fengaeákil	Solution Consulting House Limited	Me, 2019	\$6,900	Íkai Muimui

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

8.	Ngaahi ngaue ki he Sisitemi Lesisita ó e Ngaahi Koloa Taau taha	Paradigm Applications	Me,2019	USD\$8,500	Íkai Muimui
9.	Fakataú ó e misini hiki maáe Potungaue	Fowlers Machinery Limited	Me,2019	NZD\$20,850	Muimui
10.	Fakataú ó e misini fufulu	Lotopoha Company	Sune,2019	\$37,520.31	Muimui
11.	Fokotuú ó e Sisitemi Áta mo e Fakaongoleó lahi í he loki konifelenisi á e Potungaue	PC Fefakatauáki	Sune,2019	\$22,515	Muimui
12.	Fakataú ó e misini hiki tataú	Office Equipment Ltd	Sune,2019	\$17,000	Muimui
13.	Fakataú ó e fafanga kelekele ki he Polokalama Fakalalaka á e Kau Ngoue iiki í he Ngaahi Kolo	Ravens Down Limited	Sune,2019	NZD\$29,562	Íkai Muimui
14.	Totongi ó e ngaahi feituú fakaáliáli é tolu á e Potungaue í he Fakaáliáli ó e Ngaahi Koloa mei tuápuleánga í Siaina	National Exhibition aConvention Center	Sune,2019	USD\$6,900	Muimui
15.	Ko hono tokangaí ó e sisitemi lesisita fakaálekitalonika ó e ngaahi pisinisi	Foer Moore Ltd	Sune,2019	NZD\$54,261.18	Muimui
16.	Fakataú mai ó e meáelele Toyota LaCruiser Prado	Vaitohi Enterprise	Sune,2019	\$39,500	Muimui

2.5 Tokangaí ó e koloa á e Potungaue:

Ko e fakakatoa á e ngaahi koloa á e Potungaue naé lesisita í he ngataánga ó e taú fakapaánga 2018/19, naé feúnga pea mo e \$1,370,428 ó hange ko ia óku ha í he tepile 10 í lalo. Ko e ngaahi koloa foóu naé fakataú mai é he Potungaue li he lolotonga á e taú fakapaánga 2018/19n naé feúnga pea mo e \$624,944, á ia koe peseti ia é 41 ó e paánga naé vaheí ki hono fakataú mai ó e ngaahi koloa á e Potungaue.

Tepile 10: Fakamaópoópo ó e koloa fakakatoa á e Potungaue ki he taú 2018/2019.

Mahúnga ó e Ngaahi Koloa á e Potungaue í he áho 30 Sune 2019	
	TOP\$
Ófisi	129,096
Ngaahi meáelele	286,337
Ngaahi Polokalama Komipiuta	-
Kongokonga Komipiuta	243,946
Ngaahi Naunau ki he ófisi	352,398
Meángaue á e ófisi	280,573
Ngaahi meángaue kehe	78,078

Fakakatoa

1,370,428

3. 'Isiu Mahu'inga/Ngaahi Pole

3.1 'Isiu/Pole

Hange ko 'ene 'asi 'i he Konga 2.2, ko hono fakahoko 'a e ola ngaue 'a e Potungaue ki he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e ai e ngaahi me'a na'a ne fakafe'atungia'i 'a e fakahokofatungia. Ko e ngaahi tonounou ko 'eni 'oku ne uesia 'a e fakahoko fatungia 'a e Potungaue kae'uma'a 'a e sevesi ki he Sekitoa Taautaha. Ko e ngaahi tonounou ko 'eni kuo fakakalalasi ia 'e he Potungaue ki he tonounou fakakaungaue pea mo e ngaahi 'isiu fekau'aki mo e founga ngaue fakaloto-potungaue pea mo e fakapotungaue.

3.1.1 *Tonounou Fakakaungaue*

Ko e ngaahi tonounou fakakaungaue 'oku tupunga peia mei he tonounou e taukei fakatekinikale ke a'usia e taumu'a e Potungaue. Ko e ngaahi tonounou ko 'eni 'oku fakamo'oni'i mai ai e fiema'u mo e mahu'inga e langa fakalalaka 'a e kau ngaue mo 'enau 'ilo fakangaue 'i he Potungaue. Ko e founga ke a'usia ai e taumu'a ko 'eni, ko hano fakalele ha ngaahi ako fakaloto-Potungaue ma'ae kau ngaue ke tupulaki 'enau 'ilo fakangaue ki he kau ngaue fo'ou pehe foki ki he kau ngaue lolotonga.

3.1.2 *Tonounou Founga Ngaue*

Ko e tu'ukimu'a he ngaahi pole 'oku ne uesia e a'usia e taumu'a ngaue e Potungaue ko e founga ngaue. 'Oku kau 'i he ngaahi fakangatangata ko 'eni 'a e 'isiu he founga ngaue fakaloto-potungaue mo e ngaahi 'isiu he founga ngaue faka-potungaue mo e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga fekau'aki mo e langa fakalalaka 'a e sekitoa taautaha pea mo hono malu'i 'a e konisiuma. Ko hono solova 'a e ngaahi tonounou ko 'eni ko e ngaue fakataha pe mo faaitaha e va'a 'o e Potungaue pea moe Potungaue 'oku nau fengau'aki.

3.1.3 *Ngaahi Pole mei Tu'a*

Ko e fakahoko ngaue 'a e Potungaue fakataua ki he'ene Palani Ngaue 'oku fakafe'atungia'i ia 'e he ngaahi pole mei tu'a tautautefito ki he ngaahi 'ataakai fakapolitikale. Ko e taumu'a fakapolitikale 'oku kau ia he ngaahi fiema'u ke a'usia ai e taumu'a ngaue 'o e polokalama kotoa pe 'o e Potungaue. Ko e ngaahi tonounou 'i he hokohoko ngaue 'a e ngaahi tu'unga ma'olunga mo e ngaahi fepaki fakapolitikale 'a e kau taki mo e ngaahi taumu'a ngaue 'oku ne uesia 'a e fiema'u 'e he Potungaue ke tokoni'i 'aki 'ene taumu'a ngaue.

4. Tukuange ó e ngaahi fakamatala mo e tauhi ó e ngaahi fiemaú fakalao:

4.1 Fakamatala ‘Atita

Na’e fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ha ‘a’ahi faka’atita e Potungaue ‘o kamata mei Sanuali 2016 – Sune 2019 pea ko e ngaahi fokotu’u leva ‘eni:

- i. Ko e taimi ‘e ‘ekisiteni ai ha me’alele ‘a e Potungaue, kuopau ke fai pau ‘a e Potungaue ki he ngaahi fiema’u ‘oku ha ‘i he 2F.12.
- ii. Kapau leva ‘oku ‘i ai ha ‘ekisiteni kuo maumau’i ai ‘e he faka’uli ‘a e konga 2F.12, kuopau ke ngaue leva ‘a e Potungaue ‘o kumi fale’i ki he ‘Ofisi Komisoni ‘a e Kau Ngaue Fakapule’anga (PSC) pea fakapapau’i leva ‘e he Potungaue ko e ngaahi fakamole ko ‘eni ‘e fua ia ‘e he ‘ofisa na’a ne fai e maumau lao ko ‘eni.
- iii. Fai ‘e he va’a Tokangaekina e Kau Ngaue (CSD) ha tohi ki he Minisita na’e ‘i he Potungaue ke ne fakafoki mai ‘a e ngaahi naunau ‘a e Potungaue ‘i he mahina ‘e 1.
- iv. Pea kapau ‘e ‘osi ‘a e mahina ‘e 1 ‘oku te’eki ke fakafoki mai ‘a e ngaahi naunau ‘a e Potungaue, ‘e fetu’utaki leva ‘a e Potungaue ki he Potungaue Polisi ke nau ngaue ki hono fakafoki mai ‘a e ngaahi koloa ni.
- v. Tokanga makehe ki he va’a Laiseni ke nau tokanga ki hono faile e ngaahi fakamatala kotoa pe fekau’aki mo e ngaahi laiseni pisinisi ‘oku kei mo’ui.
- vi. Ko e ngaahi laiseni pisinisi kotoa pe ‘oku fakafou’ou ken au fakakakato mai ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e va’a ko ‘eni ke fakafou’ou ‘aki e laiseni pisinisi ko ia.

5. Fakamaópoópo:

Kuo ngaue'aki kakato 'e he Potungaue 'a e ngaahi me'a ngaue kotoa pe na'a nau ma'u ken au a'usia ai 'enau ngaahi taumu'a ngaue. Ko e ngaahi va'a kotoa pe 'a e Potungaue na'a nau ngaue malohi 'o lava ai ken au a'usia 'enau takitaha taumu'a ngaue ka 'oku mahino mai pe 'oku kei 'i ai pe e ngaahi ngaue makehe 'oku fiema'u ke tanaki ki he'enau fua fatongia. Ko hono fakalelei'i e founa ngaue 'a e Potungaue 'oku fakafalala ia 'i he palomesi 'a e Pule'anga ke nau fakalelei'i 'a e ngaahi tonounou kuo fakapapau'i 'oku ne uesia e faifatongia ki hono tokoni'i 'a e sekitoa taautaha mo malu'i 'a e totonu 'a e konisiuma. Ko hono fakalelei'i 'o e ngaahi tonounou ko 'eni 'oku fiema'u e taumu'a fakapolitikale ke tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa taautaha pea mo hono malu'i 'a e totonu 'a e konisiuma pea e tupulaki ai 'a e patiseti 'a e Potungaue ke fakahoko lelei 'a e ngaahi taumu'a ko 'eni fakataha ia mo hono tupulaki 'a e taukei ngaue 'a e kau ngaue 'o e Potungaue.

'Oku fakatu'amelie 'a e Potungaue ki he Pule'anga ke nau tali 'a e ngaahi tonounou fakangaue ko 'eni 'i he lipooti hoko 'i he feinga ke tokoni'i mo faka'ai'ai ha 'ataakai 'oke ne fakakau 'a e sekitoa taautaha 'i he langa fakalalakala 'a e Fonua.

FAKALAHÍ 1: Kau Ngaue á e Potungae Fefakatauáki mo e Ngaahi Fakalalakaka Fakaékonomika í he taú Fakapaánga 2018/19

	Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date
1	Kalolaine Kolotia Fotu	Deputy Secretary	Labour	F	<i>Bachelor of Arts ,USP (Fiji)</i>	<i>31 March 2004</i>
2	Pauline Siasau	Director of Trade	Trade & Investment	F	<i>MBA, USP (Fiji)</i>	<i>31 March 2004</i>
3	Sandradee Fifita	Director for Consumer Affairs	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>BA Tourism & Public Sector Management, USP (Fiji), Diploma in Business, Wellington Polytechnic, (NZ), MBA, USP (Fiji)</i>	<i>19 May 1993</i>
4	Tevita Kingdon Lautaha	Deputy CEO	Business Support	M	<i>BSc (Fiji)</i>	<i>25 August 2004 / 2 July 2019</i>
5	Lorraine Ma'u Paasi Kauhenga	Deputy Secretary	Policy & Planning	F	<i>Master of Business Administration, USP (Fiji); Bachelor of Commerce, University of Otago (NZ)</i>	<i>29 November 2019</i>
6	Daniel Savia 'Atuekaho	Principal Trade Officer	Trade & Investment	M	<i>Bachelor of Science (USP)</i>	<i>9 September 2003 / 8 August 2017</i>
7	Fielea Schaumkel	Principal Assistant Secretary	Corporate Services	F	<i>BCom (Mgmt. & IS) (USP, Fiji)</i>	<i>7 January 2013 / 17 April 2018</i>
8	Fololenitina Kivalu Asau	Principal Policy Analyst	Policy & Planning	F	<i>Master of Public Policy (VUW, New Zealand); Bachelor of Commerce (USP, Fiji)</i>	<i>28 June 2010 / (9 December 2016 and lateral transfer to MTED on 9 March 2018)</i>
9	Makafalani Taulangovaka	Senior System Analyst	Corporate Services	M	<i>BA (CS/IS) (USP, Fiji)</i>	<i>3 January 2012 / 1 July 2019</i>
10	Poinisetia Fifita Paongo	Principal Assistant Registrar	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Bachelor of Arts (USP, Fiji)</i>	<i>23 September 2002 / 14 October 2016</i>

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

11	Sione Faleafa	Principal Labour Officer	Labour	M	<i>Bachelor of Applied Business Studies, (Whitireia Community Polytechnic)</i>	<i>31 October 2017</i>
12	Uluakimano Pau'u	Principal Assistant Registrar	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Master of Intellectual Property Law (Queensland University of Technology)</i>	<i>20 February 2008 / 27 June 2013</i>
13	Latu Palu	Principal Assistant Registrar	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Associates of Art ('Atenisi University), Bachelor of Arts in Politics & History (University of Auckland)</i>	<i>23 March 2020</i>
14	Peni Tupou Lakai	Principal Assistant Secretary	Business Support	M	<i>Master of Cyber-crime, CUP</i>	<i>18 March 2020</i>
15	Edwina Tangitau	Senior Price Control Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>BCom (Economics) (University of Otago (NZ))</i>	<i>25 July 2014</i>
16	Esterlina 'Alipate	Senior Assistant Secretary	Trade & Investment	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>27 January 2012 / 11 January 2016</i>
17	Eva 'i Mahina Pele Liava'a	Senior Assistant Secretary	Policy & Planning	F	<i>Bachelor of Commerce and Administration(VUW,New Zealand)</i>	<i>5 August 2008 / 29 February 2012</i>
18	Faleola Mafi	Senior Policy Analyst	Trade & Investment	F	<i>Postgraduate Diploma in Commerce, University of Otago, NZ; Bachelor of Commerce (USP)</i>	<i>4 January 2013 / 16 May 2016</i>
19	Ilaisaane Tu'itupou	Senior Business Development Officer	Business Support	F	<i>Bachelor of Applied Business Studies (Whitireia Community Polytechnic)</i>	<i>29 October 2015</i>
20	Kingisiliti Vunipola	Principal Accountant	Corporate Services	M	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>16 December 2013 / 1 July 2019</i>
21	Sikiniti Ueleni	Senior Assistant Secretary	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Dip. InfoTech (Tonga)</i>	<i>22 December 2003 / 20 November 2017</i>
22	Melenaite Le'ota	Senior Assistant Secretary	Corporate Service	F	<i>MBA. (USP/Tonga)</i>	<i>3 June 2017 (assumed duty 19 June 2017) / 29 June 2020 (assumed duty 13 July 2019)</i>
23	Felemi Ika	Policy Analyst	Policy & Planning	M	<i>BA (Geo & Tourism) (USP (Fiji))</i>	<i>26 May 2015</i>

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

24	Mateaki Loloa	Senior Assistant Secretary	Policy & Planning	F	<i>B. Com (Mgmt. & Public Admin/Economics) (USP (Fiji))</i>	<i>3 April 2018</i>
25	Siaosi Hakeai	Senior Inspectorate Officer	Enforcement & Compliance	M	<i>Diploma in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>19 June 1986 / 27 June 2013</i>
26	Sione Musika Lautaha	Senior Promotion Officer	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>30 August 2017</i>
27	Tanginitopa Tu'ifua	Senior Assistant Secretary	Labour	F	<i>Bachelor of Applied Business Studies (Whitireia Community Polytechnic)</i>	<i>26 May 2008 / 29 February 2012</i>
28	Usaia Mohulamu Lolomana'ia	Senior Labour Officer	Labour	M	<i>BA, USP</i>	<i>4 June 2019</i>
29	Losalio Lakalaka	Senior Accountant	Corporate Services	F	<i>Dip (Account.) (TTI (Tonga))</i>	<i>9 July 2015 / 3 March 2020</i>
30	Ana 'Alamoti	Assistant Secretary	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Bachelor of International Business, AIS St. Helen, NZ</i>	<i>24 October 2016</i>
31	Tevita Paasi Tukunga	Investment Officer	Business Support	M	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>27 June 2019</i>
32	Ana Kata Mahe	Assistant Secretary	Business Support	F	<i>Bachelor of Commerce majoring in Accounting, USP</i>	<i>9 January 2019</i>
33	Fofonga-Ola-'I-Loma-'Anisi	Trade Officer	Trade & Investment	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>22 February 2018</i>
34	Ilaisaane Mila	Tourist Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>22 November 2016</i>
35	Ilisapeti 'Otuafi	Assistant Registrar	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Certificate on Information Technology III & Certificate of Completion from the Adelaide Institute of TAFE, Australia</i>	<i>7 March 2000 / 2 March 2014</i>
36	Mele 'Iolane Mavaetangi 'i Havila Fonua	Consumer Awareness & Education Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Bachelor of Commerce</i>	<i>1 July 2019</i>
37	Mele Muimui Tovi Kava	Inspector of Weights, Measures & Price	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Post graduate Diploma in Business Administration</i>	<i>9 June 2017</i>

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

38	Mele'ana Tau'aika Afemui	Assistant Secretary	Labour	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>27 May 2019</i>
39	Ofa Puloka	Assistant Registrar	Effective Labour	M	<i>Dip (IT), TTI (Tonga)</i>	<i>22 May 2015</i>
40	Penisimani Fa'oliu	Personal Assistant	Senior Management	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>15 January 2018</i>
41	Salote Hoponoa	Assistant Secretary	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>B. (Tourism Mgmt.) (Beijing International Studies University (China))</i>	<i>6 July 2015</i>
42	Seini Fakatou Tu'ivai	Assistant Secretary	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Bachelor of Applied Business Studies (Whitireia Community Polytechnic)</i>	<i>14 August 2017</i>
43	Aisake Fifita	Assistant Secretary	Consumer Protection & Fair-Trade	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>1 July 1993 / 18 September 2014 / 3 March 2020</i>
44	Tomasi Po'uhila	Inspector of Weights, Measures & Price	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Diploma in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>24 March 1993 / 27 June 2013</i>
45	Amanaki Tu'itupou	Senior Credit Union Officer	Business Support & Investment	M	<i>Certificate in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>27 May 2002 / 3 February 2014</i>
46	Aminiasi Hoa	Plumber/Carpenter	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>24 August 1988</i>
47	Ana Kakala Fetu'u'aho	Research & Statistical Assistant	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>11 December 1991 / 11 November 1998</i>
48	Anaseini Tautuiaki	Computer Operator Grade 1	Corporate Services	F	<i>Diploma in IT(TIHE)</i>	<i>6 May 1999 / 10 June 2011</i>
49	Isime'eli Finau	Senior Co-operative Officer	Business Support & Investment	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>4 October 1991 / 25 June 1999</i>
50	Vaiolupe Tu'avao Finau	Senior Research Officer	Labour	F	<i>Diploma in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>15 July 2019</i>
51	Lolina Kaufusi Tonga	Revenue Statistical Officer	Vava'u	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>24 February 1988 / 5 August 1999</i>
52	Maile Fa'ase'e	Revenue Statistical Officer	Business Support & Investment	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>8 September 1983 / 2 July 2000</i>
53	Malia Koleti Kolofo'ou	Computer Operator Grade 1	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Diploma (St Joseph's Business College)</i>	<i>23 November 1998 / 3 February 2014</i>

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

54	Samiuela Veleika	Assistant Tourist Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>7 April 2003</i>
55	Sesilia 'Otuvai	Senior Executive Officer	Senior Management	F	<i>Diploma in Technology Studies</i>	<i>14 October 1986 / 6 July 2015</i>
56	Setefano Fifita	Clerk Class 1	Policy & Partnership	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>20 August 1990 / 25 June 2010</i>
57	Kato Kakala Langi	Registry Clerk	Corporate Services	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>7 April 2003 / 12 September 2014</i>
58	Losana To'ia Timani	Computer Operator Grade 1	Business Registries	F	<i>Diploma in Secretariat Studies, St. Joseph's Business College</i>	<i>1 July 2002 / 1 September 2014</i>
59	Lose Pongilau Tonga	Business Registry Officer	Business Registries	F	<i>Diploma in Secretariat Studies, St. Joseph's Business College</i>	<i>16 April 2003 / 22 May 2015</i>
60	Sione Paletu'a	Price Control Officer	Ha'apai	M	<i>Diploma in Tropical Agriculture and Business, Hango Agricultural College</i>	<i>23 June 2008 / 27 June 2013</i>
61	Fulila Tangata'iloa	Computer Operator Grade 3	Corporate Services	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>26 April 1989 / 1 July 2000</i>
62	Haitelenisia Pongi	Computer Operator Grade 3	Corporate Services	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>26 April 1989 / 1 July 2000</i>
63	Kitiosi Tupou	Assistant Security Officer	Corporate Services	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>24 November 2003 / 3 May 2005</i>
64	Lavinia Finau Kaufononga	Computer Operator Grade 3	Corporate Services	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>10 February 1999 / 15 April 2004</i>
65	Titali Kolomalu	Sub-Inspector of Weight, Measures & Price	Vava'u	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>30 May 2005 / 1 July 2015</i>
66	Tofa Faletau Finau	Computer Operator Grade 3	Vava'u	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>27 July 1988 / 25 June 1999</i>
67	Va'epopua Fotofili Talia'uli	Computer Operator Grade 3	Business Registries	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>16 February 1993 / 7 January 2000</i>
68	'Alo'isia Fakaanga	Assistant Price Inspector	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>22 May 1996</i>

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

69	Corrie Kimberly Lavemaau	Statistical Assistant	Corporate Services	F	Secondary School Certificate	17 June 2019
70	Kevin Lavemaau	Industrial Assistant	Vava'u	M	Secondary School Certificate	7 August 2008 / 27 June 2013
71	Lesieli Fonua Valevale	Labour Information Officer	Labour	F	Secondary School Certificate	4 January 2016
72	Sisilia Taufu'i Tuai	Senior Cooperative Assistant	Eua	F	Secondary School Certificate	19 January 1994 / 24 January 1994
73	Fe'iloakitau Moala	VIP Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	19 July 2011 / 15 June 2015
74	Halatoa Tu'uholoaki	VIP Driver	Vava'u	M	Reached Secondary Level	4 August 2017
75	Maka Havili	VIP Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	1 October 2002 / 7 October 2005
76	Meleane Manu Tonga	Computer Assistant	Vava'u	F	Certificate in Computer and Secretarial Study, St. Joseph Business College	30 July 2004 / 17 September 2007
77	Meleane Manu Tonga	Assistant Price Inspector	Vava'u	F	Certificate in Computer and Secretarial Study, St. Joseph Business College	3 March 2020
78	Velonika Moniati	Statistical Clerk Grade 2	Business Support & Investment	F	Cert. Tourism (NZ)	13 March 2002
79	Moala Siakumi Tonga	Driver	Ha'apai	M	Reached Secondary Level	2 June 2003
80	Samisoni Talau	Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	5 September 2018
81	Tu'ifonualava 'One'one	Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	2 February 2018
82	Uate Taufu Toutai Moimoi	Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	6 September 2019
83	Ofakitonga F. Lokotui	Gardener	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	2 February 2018
84	Sela Tei	Cleaner	Corporate Services	F	Reached Secondary Level	2 February 2018
85	Talaiasi Taulango	Gardener	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	1 July 2019

FAKALAHĪ 2: Ngaahi Lao á e Potungae

	NGAAHI LAO	TAUMU’A
1.	Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi	Ke laiseni ‘a e ngaahi ngāue fakapisinisi
	Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi	Ko hono fakalele ‘a e Lao ki he ngaahi Laiseni Pisinisi
2.	Lao ki he Ngaahi Talasiti Ngāue ‘Ofa	Lao ki hono fokotu’u mo lesisita ‘o ha siasi, ako pe ko ha talasiti ngāue ‘ofa pe sosaieti
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Talasiti Ngāue ‘Ofa 2009	Ko hono fakalele ‘o e lao ki he Ngaahi Talasiti Ngāue ‘Ofa
3.	Lao ki he Ngaahi Kautaha	Fokotu’u ‘o e ngaahi kautaha moe ngaahi me’a felāve’i mo e kautaha
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Kautaha	Ko hono fakalele ‘o e lao ki he Ngaahi Kautaha
	Ngaahi Tu’utu’uni (Veteki) ‘o e Ngaahi Kautaha	Veteki ‘o e Ngaahi Kautaha
4.	Lao ki he Malu’i ‘o e Konisiuma 2000	Malu’i ‘a e totonu ‘o e konisuma
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Malu’i ‘o e Konisiuma (Malu ‘o e koloa mo hono fakalea mahino)	Malu ‘o e koloa mo hono fakalea mahino
5.	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki	Fokotu’u ‘o e Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki mo e ngaahi tu’utu’uni ki hono fakalele
	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki (rules)	Ngaahi lao ke ngāue’aki ‘e he Ngaahi Sosaieti Fetokoni’aki
6.	Lao ki he Totonu ‘o e Hiki Tatau	Ke malu’i e ngaahi ngāue fakahiva mo tukufakaholo
7.	Lao ki he Ngaahi Kuletiti ‘Iunioni	Fokotu’u ‘o e Ngaahi Kuletiti ‘Iunioni mo hoho ngaahi tu’utu’uni
8.	Lao ki he ‘Inivesi Muli	Faka’ai’ai e kau ‘inivesimeni muli pea mo malu’i e kau ‘inivesitoa ‘a Tonga ‘i he ngaahi pisinisi ‘oku malu’i pe ia ki he kakai Tonga
	Ngaahi tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli	Fakahoko ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli
9.	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fakakautaha	Fokotu’u ‘o ha Ngaahi Sosaieti Fakakautaha ‘ikai taumu’a ke ma’u ai ha tupu fakapa’anga
10.	Lao ki he Ngaahi Koloa ‘a e Ngaahi Ngāue’anga	Ke malu’i ‘a e ngaahi koloa ‘a e ngāue’anga, hingoa, ngaahi faka’ilonga mo e ngaahi faka’ilonga fefakatau’aki
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Koloa ‘a e Ngaahi Kautaha 1998	Fakahoko ‘o e Lao ki he Ngaahi Koloa ‘a e Ngaahi Kautaha
11.	Lao ki he Ngaahi Malu’i Koloa Taautaha	Fakafaingofua’i ‘a e fakamo’ua ‘a e pisinisi mo e konisiuma ‘aki hono ngāue’aki ‘a e malu’i ‘o e koloa taautaha
	Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Malu’i Koloa Taautaha	Fakalele ‘o e Lao ki he Ngaahi Malu’i Koloa Taautaha
12.	Lao ki hono Pule’i ‘o e Totongi Koloa moe Totongi Ngāue	Fakalao’i ‘a e totongi ‘oku ‘oange ki he koloa, totongi ngāue mo e vahe

Lipooti Fakataú ki he taú fakapaánga 2018/2019

13.	Lao ki he Malu'i mei he Fe'auhi Ta'etotonu	Ke malu'i 'a e koloa na'e fakatupu 'e he 'ilo me'a fakatupu koloa mo hano hiki tatau mei he kau fe'au'auhi he pisinisi
14.	Lao ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi 2002	Ke malu'i 'a e ngaahi faka'ilonga 'oku ngāue'aki ki he ngaahi koloa 'oku ai hano tupu'anga fakasiokalafi
	Tu'utu'uni ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi	Fakalele 'o e Lao ki he Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi
15.	Lao ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi	Ki hono malu'i 'o e palani 'oku 'i he kongalalahi 'e tolu, feitu'u 'o e 'ilekitulonika mo hono ngaahi kongokonga 'oku fa'u'aki
	Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi	Fakalele 'o e Lao ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi
16.	Lao ki he Tanaki 'o e Koloa 2015 (te'eki ke ngāue'aki)	Fokotu'u 'o e kau tanaki 'i he ngaahi tohi fakamo'oni pe aleapau, ngaahi mafai, ngaahi fatongia
17.	Lao ki he Lesisita 'a e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi 2013	Lesisita 'a e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi
	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi	Fakalele 'a e Lao ki he lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi
18.	Lao ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe	Ke 'i ai ha tu'unga lelei mo ha me'a ngāue totonu ke fua'aki e koloa 'i he fonua